

H. NÉMETH ISTVÁN

KASSAI POLGÁROK ÉS KATONÁK A 16. SZÁZADBAN*

(A hadsereg beköltözésével járó társadalmi és közigazgatási jelenségek a felső-magyarországi városok életében a Mohácsot követő évtizedek során)

SOLDIERS AND THE CITIZENS OF KASSA IN THE 16TH CENTURY (*The impact of the army's presence on the social life and administration of the towns in Upper Hungary after the Battle of Mohács /1526/*): Due to the Ottoman military threat there evolved in Hungary a type of fortified settlement that enjoyed certain municipal privileges. In these towns the building activities and the changes in the authority of the municipal government were increasingly determined by the military commanders, who were responsible for defence. In Hungary the most prominent of these were the towns in the foreground of Vienna (e.g. Győr, Érsekújvár, Komárom), which played a key-role in the defence of the imperial seat. In the mid-16th century Kassa became the centre of the Upper Hungarian defence system. It was the largest town and the economic centre of the region. In the troubled years following the Battle of Mohács (1526) more and more soldiers were stationed in Kassa. Their number gradually grew from 300-400 to the average of 800-900, but in certain periods it reached as high as 2000. It resulted in considerable fortifications and changes in the town's architecture. The town's growing importance in the military system resulted in clashes between the municipal government's authority and that of the captain-generals, and consequently their relations were tense. The quarrels were mainly of two natures: considered either the town administration and jurisdiction, or the town's so called minor incomes (the income from the privilege to sell meat or alcoholic drinks). A compromise was found concerning the first problem. It was not attainable for the latter, however, since the money coming from the town's minor incomes was needed for the provision of the garrison.

The segregation and several other opposing interests between the citizens and the soldiers further aggravated the situation. Although the soldiers constituted a potential migration source of supply for the citizens, they were prevented from settling down by their low social reputation. Despite these tensions, there were several cases when soldiers could indeed gain admittance into the Kassa society, by marrying in and having legitimate children, establishing professional or business links with citizens, or embarking on a new career.

Bevezetés

A katonáskodók rétege mindig a társadalom egyik speciális részét alkotta, a katonákat a korszak társadalmá, elsősorban azon rossz tapasztalatok alapján, melyek a lakosságot hátrányosan érintő hadjáratok során érték, maga közül inkább kirekesztett, mint befogadott. A kortársak szerint a katonaság jelenléte a 16–17. században mind a polgárság, mind pedig a parasztság számára már-már szinte elviselhetetlen terhekkel járt. A Bocskai-felkelés idején, a szécsényi országgyűlésen a Habsburg uralkodóval elégedetlen rendek az ún. „hosszú háború” során Magyarországon állomásozó katonaság kapcsán panaszkodtak, hogy a katonák, akiket az ország védelmére rendeltek „...mindenféle jogtalanságot, sarcolást, kegyetlenséget, szentségtörést, zsarnokosságot és kínzást követtek el a magyar országlakosokon és nem csak a plebejus állapotúakkal, hanem urakkal, főpa-

* Kassai kutatásaimhoz a Pro renovanda cultura Hungariae „Diákok a tudományért” szakalapítványa, illetve a MTA nyújtott segítséget, krakkói utamra pedig a Potasz család önzetlen segítségével kerithettem sort. Gecsényi Lajosnak és Pálffy Géznak várostörténeti, illetve a várostörténettől kissé távol álló „hadászati” ismereteik átadásáért tartozom köszönettel. A hivatkozott irodalom részletes könyvészeti leírását a tanulmányt követő bibliográfiában adom meg.

pokkal, főurakkal és nemesekkel is minden megkülönböztetés nélkül erőszakoskodtak, továbbá marháikat és javaikat, borát, gabonáját, ökreit őket teljesen elnyomva elragadták”.¹ 1602-ben megjelent könyvében Magyar István sárvári prédikátor sem kímélte a katonaságot, mikor a Magyarországot ért istencsapások közé sorolta a hadsereg jelenlétét.² A rendek állandó panaszainak hatására az országgyűlés is többször foglalkozott a hadsereg által okozott károkkal és tárgyalásaik során főként azok rendszeres zsoldfizetését és megbízható élelmiszerellátásukat helyezték előtérbe, mint a fosztogatások legfőbb okát.³ A 16. század második felére ugyan megszületett egy a katonaság fékentarására szolgáló egységes katonai törvénykönyv (külön-külön a magyar és a német katonák számára) — melyet a rendek ugyan *de iure* soha el nem fogadtak, bár állandóan használták⁴ —, de a törvények gyakori megerősítéséből kiderül, hogy a fentebb idézett articulusok betartatását nem tudták kellő eréllyel végrehajtani.

A katonáskodók és a polgárság közötti viszony azonban nem csak Magyarországon okozott problémát. A „hosszú” 16. század során az állandó török veszély voltaképpen az egész Földközi-tengeri medencét érintette a Balkán-félszigeten, Magyarországon, a román vajdaságokon és Lengyelország bizonyos részén túl. Európa nyugati felében, melyet ugyan a török veszély közvetlenül nem érintett, a politikai mozgások következtében állandó háborúk jellemezték ezt a korszakot.⁵ Éppen ezért a nyugat-európai városfejlődésnek e szakaszában alakultak ki az ún. erődvárosok (*Festungsstadt*), amelyeket a modern várostörténeti irodalom a korszak legjellemzőbb urbanisztikai jellemzőjének tekint.⁶ Az ebben a témában megjelent munkák mindegyikére jellemző azonban, hogy a szerzők a katonaság jelenléte okozta változásokat vizsgálva elsősorban a városépítészetre, az urbanisztikai változásokra koncentráltak, és azok társadalmi tényezőit nem vizsgálták meg kellő mértékben.⁷ Ez alól kivételt képeznek a Saarlouis-i konferencia egyes beszámolóí,

¹ „...omnem injuriam, sartitatem, crudelitatem, sacrilegia, tyrannidem et carnificinam in ungaros regnicolas exercebant et non modo plebeiae conditiones homines sed et dominos, praelatos, magnates et nobiles sine discrimine violabant, resque eorum et bona, vinum, frumentum, pecora et nece afficiebant...” MOE 11. köt. 172–173. Vö. FORGÁCH F.: Emlékirat Magyarország állapotáról, 797.

² MAGYARI I.: Az országokban való sok romlásoknak okairól, 107. A Magyarországon állomásozó idegen zsoldosokról összefoglalóan: KATÓ S.: Idegen katonaság Magyarországon.

³ Csak a 16. századiakat sorba véve, a teljesség igénye nélkül: CJH 1545:28., 1552:10., 14., 1553:17., 1555:10., 1557:7., 1559:16., 1563:10–11., 14., 1566:17., 19., 1567:2., 23., 29., 1569:25., 1574:9., 1595:45–47., 49., 1596:27., 1599:20. tc.

⁴ PÁLFFY G.: Katonai igazságszolgáltatás, 71–81.

⁵ A Földközi-tengeri, illetve a 16. századi politikai helyzet eddigi legkitűnőbb összegzését Fernand Braudel adta három kötetes munkájának utolsó kötetében. BRAUDEL, F.: A Földközi-tenger.

⁶ *Beiträge zur Geschichte der frühneuzeitlichen Garnisons- und Festungsstadt*. A kötet két általános bevezető tanulmánya közül az első a barokk stílus, míg Heinz Stobbe a városerődítések hatását elemezte (*Europäische Städte*). A Mediterráneumban is a nyugat-európaihoz hasonló fejlődésnek lehetünk tanúi: I. erre a Jacques Le Goff és Cesare della Sera szerkesztésében megjelent tanulmánykötetet: *La città e la mura*, továbbá az itáliai városépítészetről a legátfogóbb képet nyújtó, Enrico Guidoni által szerkesztett *Storia dell'Urbanistica* című monográfiásorozat 16. századot tárgyaló kötetét. GUIDONI, E.—MARINO, A.: *Storia dell'Urbanistica* főként a 9–29. oldalak között, illetve a francia urbanisztikatörténet jeles képviselői által összeállított monográfiát: LAVEDAN, PIERRE—HUGUENEY, JEANNE—HENRAT, PHILIPPE: *L'urbanisme a l'époque moderne*.

⁷ A mentalitástörténet és a korábban kisebb jelentőségűnek vélt társadalmi csoportok iránti érdeklődés hatására az 1960–70-es éveket követően került előtérbe a katonatársadalom vizsgálata is. CORVISIÉ, A.: *Armées et sociétés*, 7–9. A francia történelem elsősorban az 1970. évi moszkvai nemzetközi történelemszinkongresszus katonatársadalmat tárgyaló szekcióját és az 1974-ben tartott montpellieri konferenciát emelte ki. A francia

illetve Edith Ennen vitaindítója, ahol a városépítéssel mellett a társadalmi változásokra is figyelmet fordított.⁸ A német nyelvű várostörténetírásban a 16–17. századi erődváros típusának definíálását is az ő, illetve Reinhard Rudolf Heinisch nevéhez fűzhetjük. Mindkét történész ennek a várostípusnak a legfontosabb jellemzőit nem csak az erődépítéssel legmodernebb eredményeinek a városokban való megjelenéséhez és annak a városépítéssel befolyásoló hatásához kötötték, hanem az urbanisztikai, gazdasági, politikai és szociális következmények együttes hatásához is.⁹ Heinz Stoob elfogadta ugyan Ennen definícióját, mégis elsősorban a város külső megjelenését vizsgálta tanulmányában, és ezen jellemzők alapján próbálta meg sorra venni az osztrák és német területeken található erődvárosokat.¹⁰ Helfried Valentinitz az osztrák városoknak a török elleni védelemben való részvételét vizsgálva már bővebben ismertette a katonaság és a modern erődépítésnek a városok katonai kiadásainak növekedésére, a polgárság hadiszállításainak a helyi- és külkereskedelemben betöltött fontosságára, továbbá a városi önkormányzatra gyakorolt hatásait, amelyek hosszú távon az addig sem meghatározó szerepet játszó városok politikai befolyását tovább csökkentették. Az egyébként igen alapos és a város-katonaság viszony alapos vizsgálatát adó tanulmány azonban mellőzte a városi és a katonai társadalom (vagyis két merőben eltérő szociális ideológiával rendelkező csoport) interakcióinak vizsgálatát.¹¹

Magyarországon a városerődítések vizsgálata is elsősorban a városfalak urbanisztikai hatásaira korlátozódott eleinte.¹² A saarlouisi konferencián a magyarországi városfejlődés és az állandó katonaság gazdasági és társadalmi hátterét vizsgálva N. Kiss István megállapította, hogy a 16–17. században Magyarországon nem alakult ki az erődváros típusa. Tanulmányában leszögezte, hogy Magyarországon a városoknak nem volt különleges jelentőségük a török elleni védelmi vonalban, és a 16. században kialakult határvédelmi rendszerben az azoktól elkülönült végvárak játszottak egyedül szerepet.¹³ Megállapításait a közelmúltban Gecsényi Lajos kérdőjelezte meg, aki tanulmányaiban Győr példáján keresztül arra a folyamatra hívta fel a figyelmet, amely során egy meglehetősen

történettudomány szemléleti változásait követve a német történetírás is ebben az időszakban kezdett el olyan új témákkal foglalkozni, amelyek kutatása során az új irányzat képviselői a szociológia, illetve a néprajz tudományos módszereit alkalmazták. Az új témákat vizsgáló történészek szemlélete is eltért az addig követett metódusoktól, mivel a társadalmat alkotó közösségeket már belülről, annak alsóbb régióiban elhelyezkedő csoportok kapcsolatait, interakcióit is kutatták, nem csupán az elit történetét. A témában járatos kutatók ekkor elsősorban a kisebb csoportok kirekesztettségét kutatva a csoportokon belüli, illetve általában egy-egy nyelvi, nemzeti, vallási kisebbség és a társadalom vezető rétegei közötti ellentéteket elemezték részletesebben. KOCKA, J.: *Sozialgeschichte*. 134–142. Magyarországon a „Hajnal István Kör” Salgótarjánban rendezett a társadalmi konfliktusok történetével kapcsolatos konferenciát. *Rendi társadalom-polgári társadalom*. 3.

⁸ ENNEN, EDIT: *Die Festungstadt*, SICKEN, B.: *Residenzstadt und Fortifikation*.

⁹ ENNEN, E.: *Die Festungstadt*, ill. HEINISCH, R. R.: *Die Stadt als Festung*.

¹⁰ STOOB, H.: *Die Stadtbefestigung*.

¹¹ VALENTINITZ, H.: *Die innerösterreichischen Städte*. A Magyarországhoz városfejlődését tekintve leginkább hasonlítható Lengyelország várostörténetírása az általunk vizsgált problémát csak igen érintőlegesen kezelte. A Saarlouis-ban tartott történészkonferencián egy igen rövid és csak az erődépítéssel hatásait elemző tanulmány található. Adam Milobedzki Zamośćot és Zolkiewet számította a lengyel erődvárosok közé, főként azok építészeti jellemzői szerint, mellőzve a hadsereg társadalmi hatásainak elemzését. MILOBEDZKI, A.: *Les villes fortifiées en Pologne*.

¹² GERŐ L.: *Középkori vármaradványok*, ill. GÁRDONYI A.: *Középkori városaink*.

¹³ KISS N., I.: *Die ökonomische und soziale Basis*, 179–182.

fejlett autonómiával rendelkező földesúri mezővárosban a város építészeti jellemzői mellett annak önkormányzatát, illetve társadalmát is nagy mértékben militarizálta.¹⁴ Éppen ezért Győrt mindenképpen az Európa nyugatabbra eső területein fekvő erődvárosok típusához kell számítanunk, és így N. Kiss megállapítása elszórt volt abban a tekintetben, hogy a városoknak ez a típusa Magyarországon ismeretlen volt.¹⁵ Sőt, Győrön kívül más városok esetében is számolhatunk azzal, hogy kifejlődtek bizonyos erődvárosi tényezők. Szatmár-Németi és Kassa erődítései, illetve a végvárrendszerben játszott szerepük miatt egyre inkább a német *Festungsstadt*okhoz kezdtek hasonlítani, de Győr mellett Érsekújvár volt az egyetlen olyan város, ahol a Habsburg szolgálatba lépő itáliai építésszek elképzelései maradéktalanul érvényesülhettek. Gyanús például az, hogy a 16–17. század fordulóján modern erődde kiépült Óvárt ábrázoló metszeteken az erőd belsejében szabályos négyzetháló, a nyugat-európai erődvárosokra jellemző utcahálózat látható, a város közepén elhelyezkedő vásártérrel, ami igen hasonlít a szintén előre elkészített tervek alapján, itáliai mintára épült Zamość lengyel városhoz.¹⁶ Mindez arra utal, hogy a polgári lakosság nem csupán a vár környékén található falvakban települt le, hanem a polgárváros az erőd területén jöhetett létre.¹⁷

Kassa urbanisztikai változásai, az erődépítéssel hatása

Hippolitus Collibus németalföldi humanista szerint a városfal két nagy haszonnal bír a városra nézve: egyrészt a falak elősegítik a városi társadalom együttélését, és növelik a polgárság összetartozását, másrészt pedig védik a várost a rátörő ellenséggel szemben. Ezen tényezők közül a 16. században alkotó Collibus is elsősorban a város védelmét helyezte előtérbe.¹⁸

Az ún. „hadügyi forradalom” hatására Európában a legtöbb várost olyan erődítésekkel vették körül, amelyek építése során a kortárs hadmérnökök újításait alkalmazták. Albrecht Dürer „*Etliche Unterricht zu Befestigung der Stett, Schloss und Flecken*” című, Ferdinánd cseh és magyar királynak ajánlott művét az itáliai szakírók követték; munkásságuk meghatározó volt a 16–17. század erőd- és városépítészetiében.¹⁹ Az európai belháborúk és a török megújuló támadásai rákényszerítették a központi kormányzatokat, hogy egyre nagyobb mértékben finanszírozzák városaik erődítési munkálatait. Spanyolországban a török betörések és az angol kalózkodások egyre sűrűbb támadásai miatt II. Fülöp

¹⁴ GECSÉNYI L.: *Katonák és polgárok*.

¹⁵ GECSÉNYI L.: *A 16–17. századi magyarországi városfejlődés kérdéséhez*.

¹⁶ MILOBEDZKI, A.: *Les villes fortifiées en Pologne*, 45.

¹⁷ N. Kiss István német nyelvű tanulmányában Érsekújvár erődítéseit vizsgálva megállapította, hogy nem az erődben telepedett le polgári lakosság, hanem a vár környékén lévő településeken, így az nem tekinthető erődvárosnak. Kiss I., N.: *Die ökonomische und soziale Basis*, 180. Johann Ledentu hadmérnök tervgyűjteményében található Érsekújvár ábrázolást Borbély Andor közölte a bécsi National Bibliothek kéziratából. BORBÉLY A.: *Adatok a magyar várak*, 181.

¹⁸ „*Quia urbium aedificatio duplicem habere causam videtur, utilitatem commode vivendi in societate, eamque augendi, et securitatem civium: ad magnitudinem urbium non parum faciet, si adversus quoslibet belli impetus munitae fuerint, fossa, vallo, moenibus.*” COLLIBUS, H.: *Incrementa urbium*, Cap. 6. 30., 32.

¹⁹ A korszak hadmérnöki szakirodalmának összefoglalása: LAVEDAN, P.–HUGUENEY, J.–HENRAT, PH.: *L'urbanisme*, 4–5. Az itáliai urbanisztikára I. GUIDONI, E.–MARINO, A.: *Storia dell'Urbanistica*.

kezdte el a Pireneusi-félsziget városainak erősítését, a század végén pedig a francia háborúk hatására kezdték meg a félsziget északi része erőrendszerének modernizálását.²⁰ Az itáliai félszigeten elsősorban a tengerparti és az északi városok megerősítése volt a legjellemzőbb a 16. században, melyeket a hazai hadmérnökök legmodernebb módszerei szerint építették át, a spanyol félszigethez hasonlóan a török támadások és emberrablások megakadályozására. A század folyamán a dél-itáliai Taranto erőddé alakítása volt a legnagyobb szabású városépítészeti vállalkozás, illetve a félsziget déli részén, továbbá Sziciliában hoztak létre egy olyan erőrendszert, amely megnehezítette a törökök portyázásait.²¹ Az európai kontinensen is hasonló erősítések jellemezték a városépítészetet, amelyek során előbb az ún. óolasz, majd az újolasz bástyák és az elővédek alkalmazásával a modern hadtudományoknak megfelelően építették ki a városok védelmi rendszerét.²²

Ausztria Magyarországgal határos tartományaiban fekvő városainak nagy részét is a török támadások megelőzésére, itáliai építőmesterek és hadmérnökök munkáját is igénybe véve modern erősítésekkel vették körül. Az osztrák tartományokban elsősorban Salzburgot, illetve a magyar határhoz közelebb fekvő Bécset, Grazot és Radkersburgot erősítették Európa más városaihoz hasonló mértékben.²³

Európa hadiépítészeti doktrínái Magyarországon a török támadások állandósága, a végvárhálózat kiépítése következtében és nem utolsósorban a Habsburg dinasztia európai kapcsolatai útján rövid időn belül elterjedtek. A 16. században a magyar hadszíntéren is igen sok itáliai mérnök működött közre a végvárak felépítésében, ill. azok megtervezésében; sőt itteni tapasztalataikat építészeti munkáikban Nyugat-Európa hadászati szakértőivel is megismertették.²⁴

Kassát 1551. évi átadása után szinte azonnal elkezdték megerősíteni, hogy még a régi, középkori technikával készített, és a már széles körben elterjedt tűzérési eszközök megfelelő elhelyezésére sem alkalmas, akkorra már jócskán elavult falakat modernizálják.²⁵ A várost átvevő királyi biztosok 1552 februárjában az uralkodót a várfalak rossz állapotáról tájékoztatták, egyben a bástyák újjáépítését és újabbak építését javasolták. Elengedhetetlenül fontosnak találták, hogy a falakat kijavítsák, amihez pénzt és az építke-

²⁰ MUÑOZ, A. C.: *Città e difesa*, 80–105.

²¹ GUIDONI, E.–MARINO, A.: *Storia dell'Urbanistica*. A déli erőrendszer kialakítására I. a 308–319., 342–345. oldalak között. a további erősítésekre I. 217–225., 251–269., 280–283., 345–347., 391–418., 500–505., 578–610. A bőséges olasz urbanisztikai irodalomra I. 658–661.

²² LAVEDAN, P.–HUGUENY, J.–HENRAT, PH.: *L'urbanisme*, 3–69.

²³ A grazi erősítésepítések első korszaka 1544 és 1575 közé tehető, amikor főként óolasz bástyákkal erősítették meg a város északi és déli oldalát. A második és harmadik szakaszban (1575–1630, ill. a 17. század) a várhegy erősítéseinek és a városhatárnak az összekötése, a középkori városhatárak kicserélése zajlott, majd a 17. században az óolasz bástyákat átépítették, és újolasz bástyákkal továbbá modern erősítésekkel erősítették meg az alsó-ausztriai kamara székhelyét, amely egyben katonai közigazgatási székhely is volt. VALENTINITSCH, H.: *Innerösterreichische Städte*, 176., 179–184.

²⁴ MAROSI E.: *Itáliai hadiépítések*, DÉTSZY M.: *Végvárrendszerünk*, Uő: *Adatok Joannes Maria Speciacasa*, BORBÉLY A.: *Adatok a magyar várak és városok ábrázolásához*, BANFI, F.: *Carlo Theti*, 13–19., Uő: *Mario Speciacasa*, 236–238., MAGGIOROTTI, L. A.: *A hadiépítész Magyarországon történetében*, Uő: *Gli architetti italiani*, PATAKI V.: *A 16. századi várépítés Magyarországon*.

²⁵ Magyar Országos Levéltár (= MOL) Magyar Kamara Levéltára (= MKL) *Litterae expeditoriae* (= E 15 [Litt. exp.]) 1554. okt. 17. A középkori városhatárak I. HALAGA, O. R.: *„Dvojité Košice”*, ill. KRCHO J.: *„Standing Watch in Kassa”*.

zések lebonyolításához megfelelő embereket kértek,²⁶ mivel így nem csak a várost lehet jobb feltételek között megtartani, hanem megítélésük szerint a kapitány eredményesebben tudná biztosítani az akkor még meglehetősen labilis belső rendet is.²⁷ Feledy Eusták kapitány 1554 februárjában a felső-magyarországi városok *gratuitus laborját* kérte a falak építésére.²⁸ majd az építkezésekkel kapcsolatban 1554-től kezdve már az uralkodó intézkedéseiből tudhatjuk meg, hogy az ehhez szükséges munkákat megkezdték. Ekkor I. Ferdinánd Kassa két éves censusát engedte el és meghagyta, hogy az összeget a városfalak építésére fordítsák, továbbá még ugyanebben az évben Torna vármegye és a város ingyen munkáját a falak átépítésére rendelte.²⁹ Az építkezések irányítására a Magyar Kamara Felix da Pisa-t ajánlotta, aki ekkor Huszt és Sáros megerősítésén dolgozott.³⁰ Az uralkodó ez év decemberében királyi biztosokként Báthory Andrást és Honorius Königsberget rendelte ki a város felmérésére.³¹ Véleményük szerint Kassát jól megerősítették, mind a város, mind pedig a kapitány megfelelő módon gondoskodik a falak karbantartásáról. A város egyik oldalán három, a másikon pedig két sor 7-7 öl magas fallal volt körülkerítve, amelyet sok jó állapotban lévő bástya tett védhetővé, a városfalat pedig további két árok vette körül.³² Megjegyzik azonban (amire egyébként Feledy is felhívta a figyelmüket), hogy sem a tornyokban, sem pedig a falakon kívül, vagy belül nincs olyan megfelelő hely, ahol akár egy közepes nagyságú ágyút is jól elhelyezhetnének. Emiatt szükségesnek vélték, hogy az uralkodó minél hamarabb egy hozzáértő építőmestert küldjön Kassára, hogy a várost védhetőbbé tehesse.³³ Miksa főherceg az ekkor éppen távol lévő I. Ferdinándot is hasonló szellemben tájékoztatta, és mindenképpen szükségesnek látta, hogy Kassára egy hadtudományokban jártas építészts küldjenek. Úgy vélte, hogy az előzőleg Erdélybe kiküldött Francesco de Pozio-t kell megbízni ezzel a feladattal.³⁴

Feledy már a biztosok megérkezése előtt hozzá is kezdett az általa jónak látott átépítési munkálatokhoz, amihez a kirendelt Torna vármegyén kívül a felső-magyarországi városok jobbágynak *gratuitus laborját* is felhasználta.³⁵ Az addig elkészült munkákat azonban az 1556. április 13-án kitört tűzvész tönkre tette, a tornyoknak közel felét, az

²⁶ Österreichisches Archiv (= ÖStA) Hofkammerarchiv (= HKA) Hoffinanz Ungarn (= HFU) rote Nummer (= RN) 3. 1552. febr. 10. fol. 19–20.

²⁷ Uo. fol. 5–9. Kassa politikai viszonyairól l.: GRANASZTÓI GY.: *A vezetés szociológiája*.

²⁸ MOL Magyar Kamara Archivuma (= MKA) Lymbus (= E 211 [Lymb.]) Ser. II. 24. t. fol. 56–61.

²⁹ MOL MKL Benignae resolutiones (= E 21 [Ben. res.]) 1554. máj. 20. b., 5. köt. fol. 34–38., ill. ÖStA HKA HFU RN 4. 1554. máj. fol. 41–45., Archiv Mesta Košice (= AMK) Collectio Schwarzenbachiana (= Schw.) No. 1716., CJH 1554:24. tc.

³⁰ MOL MKL E 15 (Litt. exp.) 1554. okt. 17., uo. E 21 (Ben. res.) 1554. febr. 12. b., 5. köt. fol. 14., és 1554. febr. fol. 16–17.

³¹ A királyi biztosok hitlevelét már november közepén elküldte Kassának (AMK Schw. No. 1719.), majd ugyanezen a napon kiadta a biztosok utasítását (ÖStA HKA HFU RN 5. 1555. febr. fol. 54–57.), akik decemberben Werner Györggyel együtt elmentek Kassára, hogy eleget tegyenek megbízatásuknak. A felmérések és a tárgyalások végeztével 1554. december 26-án tettek jelentést a városban tapasztaltakról. (Uo. fol. 78–89.)

³² A falak vonala jól látható a Specklin által 1577-ben készített tervrajzon. A rajzot publikálta: KRCHO J.: *'Standing Watch in Kassa'*. 193.

³³ ÖStA HKA HFU RN 5. 1555. febr. fol. 78–89.

³⁴ Uo. fol. 112.

³⁵ A felső-magyarországi városok követei arról számoltak be a királyi biztosoknak, hogy Feledy jobbágyaikat és magukat a polgárokat is Kassa bástyáinak megerősítésére hajtotta. Javasolták egyben, hogy a városok saját erődtételeikre fordíthassák jobbágyaik *gratuitus laborját*. Uo. fol. 102–104., 109–111.

addig végzett munkálatoknak pedig a nagyobbik részét elpusztította.³⁶ Az uralkodó az újjáépítés költségeire a városnak nyolc évre teljes adómentességet adott, továbbá a magyarországi harmincadjövedelmekből több mint 2000 forintot utaltak át az erődítések felújítására.³⁷ Az 1557-ben a magyarországi végváratok felülvizsgáló királyi biztosok Kassa falait körüljárva ismételtlen csak arról tehettek jelentést, hogy a falak rombadőléssel fenyegetnek.³⁸ Felix de Pisa ugyan több német építőmesterrel 1556 márciusától az év végéig Kassán tartózkodott, de az itáliai hadmérnök nem a tervek elkészítésével és a munkálatok irányításával törődtek, és a város is saját középületeinek építésére fordította a kifejezetten a várossal építésére kiutalt harmincadjövedelmeket.³⁹ A végváratok felülvizsgáló bizottság jelentésének eredményeként Miksa főherceg újra a felső-magyarországi városok ingyenmunkáját rendelte Kassához, majd az országgyűlés végzése szerint Szepes, Sáros, Abaúj, Ung, Zemplén és Torna vármegyék *gratuitus laborj*át használták fel a város erődítéseinek újjáépítéséhez. Az építkezések — elsősorban Dersffy István kassai főkapitány utasításai alapján — még ebben az évben elkezdődtek. A kapitány a városhalon belülre is hidakat és egy 45 könyök hosszú, 53 könyök széles földbástyát építtetett, ami miatt hét a tűzvészben amúgy is elszegényedett polgár házáat kellett lerombolni, annak ellenére, hogy a város megítélése szerint az jóval kevésbé hasznos lenne azon a helyen.⁴⁰

A város megerődítése valószínűleg a későbbiekben is folytatódott, de a törvényekben már jóval kevesebb megye ingyenmunkáját osztották Kassához,⁴¹ és az építkezésekkel kapcsolatos kérvények és panaszok is megritkultak. Az erődítésekkel kapcsolatos tervek ismételtlen csak Lazarus von Schwendi rövid, ám de annál több érdemi változást hozó főkapitányságával kapcsolhatók össze. A nyugati-európai tapasztalatokkal rendelkező főkapitány parancsára 1566 és 1568 között összesen hat bástyát és egy új löportornyot építettek a felső-magyarországi városok és Sáros vármegye jobbágynak *gratuitus laborja*, illetve a városok által adott pénz felhasználásával. Kassa erődítési munkálatai már az első évben megkezdődtek és 1566 második felében öt bástyának és az új löportoronynak az építésébe kezdtek elsősorban a város keleti és a déli oldalán. Mindkét kapu mellé új, itáliai mintára (új- és ólasz) bástyát emeltek és az árkok átalakításával a bástyák

³⁶ AMK Schw. No. 1848.

³⁷ MOL MKL E 21 (Ben. res.) 1556. máj. 30. b., 6. köt. fol. 115.

³⁸ ILLÉSY J.: *Várvizsgálatok*, 61.

³⁹ Hieronimus Paron „*Werichmaister unnd Maurer bey dem gepew zw Khaschaw*”, akit Felix da Pisa mellé rendelték kéri az Udvari Kamarát, hogy fizetését és az utazással járó költségeket fizessék ki. (ÖStA HKA HFU RN 5. 1555. febr. fol. 13.; uo. 1557. febr. fol. 147–149.) Az itáliai építőmester 1557 végén halt meg, és így a kassai építkezések nem folytatódhattak irányítása alatt. MOL MKA Városi és kamarai iratok (= E 554 [Vár. és kam. ir.]) Fol. Lat. 830. fol. 42–44.; KAPOSSY J.: *Művészettörténeti regeszták*, 50. 75. sz. irat. Az uralkodó már 1554-ben utalt arra, hogy a város nem az erődítésekre fordította az általa kiutalt harmincadok jövedelmét. (MOL MKL E 21 [Ben. res.] 1554. okt. 16. b., 5. köt. fol. 67.); ILLÉSY J.: *Várvizsgálatok*, 61–62., 65. A város az ezt követő években is hasonló visszaéléseket követett el a különféle harmincadokból származó jövedelmekkel. 1558-ban Miksa főherceg ezért kénytelen ismételtlen megparancsolni, hogy az ily módon szerzett pénzeket csak az erődítések finanszírozására fordítsák. (AMK Schw. No. 1926.) Kassa ezt megelőzően is csak nehézkesen tett eleget várépítési kötelezettségeinek. 1556-ban Miksa főhercegnek kellett a várost figyelmeztetni, hogy a Macedóniai Péter és Werner György által elrendelt építkezések az uralkodó teljes beleegyezésével történtek. (AMK Schw. No. 1776.)

⁴⁰ MOL MKA E 554 (Vár. és kam. ir.) Fol. Germ. 722. 1557. febr. 21., CJH 1557:6.tc., AMK Schw. No. 1864.

⁴¹ Az 1559. évi országgyűlésen Kassához csak Sáros vármegye *gratuitus laborj*át rendelték. CJH 1559:20.tc.

előterébe tartozó védműveket is kiépítették.⁴² A munkák Schwendi távozásával még nem fejeződtek be,⁴³ mivel Niclas Graf zu Salm és Franz von Poppendorf királyi biztosok 1570. évi jelentésükben elsősorban a megkezdett építkezések (azaz az épülő négy és a két teljesen új bástya) befejezését és nem új erődítmények építését javasolták. Szükségesnek vélték, hogy a három megkezdett bástyát olyan módon építsék meg, ahogy arról Schwendivel megállapodtak. A királyi biztosok véleménye szerint a felső-magyarországi városokat és Sáros vármegyét még további 3-4 éven keresztül a város erődítéseikhez kellene rendelni, hogy a város megfelelő módon meg legyen erősítve, amihez becslésük szerint 24 000 forintra lenne szükség. Felhívták a figyelmet arra, hogy az építkezéseknél a gyorsaság mellett igen fontos lenne a megalapozottabb munka, elképzeléseik szerint a várost modern újolasz bástyákkal kellene megerősíteni, az addigi rondellák és ólasz bástyák helyett.⁴⁴ Poppendorf és Salm elképzelései már egy Győrhez hasonló erődváros létrehozásához közelítettek, az erőd végleges kiépülését illető tervek azonban nem valósultak meg. Kassa időleges fontosságát veszítette a török háborúban és a nagyobb költségek sem tették lehetővé, hogy a biztosok javaslatai megvalósuljanak. Az építkezések Hans Rueber főkapitánysága alatt sem a megfelelő ütemben folytatódtak; az 1577. évi haditanácskozáson ugyan sürgették a város erődítési munkálatait, de a munkálatok folytatását csak a többi felső-magyarországi várat követően tervezték.⁴⁵ A felső-magyarországi végvárak közül elsősorban Szendrő és Szatmár kezdett nagyobb jelentőségre szert tenni Kassa rovására ebben az időszakban.⁴⁶ 1588-ban a Schwendi által építtetett bástyák romosak és a város védelmére alkalmatlanok voltak, ezért a felmérést végző Révay Ferenc javasolta, hogy az uralkodó a helyreállítási munkálatokhoz utalja át a felső-magyarországi városok harmincadjövedelmeit. Jelentéséből kiderül, hogy a Schwendi által elkezdett munkálatokat sem fejezték be teljesen, mivel a bástyáktól a városba vezető hidakból több nem készült el, amit Révay a bástyák védelme érdekében szintén javasolt megépíteni.⁴⁷ Ha a Franz von Poppendorf által benyújtott tervrajzmellékletet, a városról 1577-ben készített Specklin-féle tervrajzot⁴⁸ és a 17. századi vedutákat⁴⁹

⁴² 1566-ban megkezdték északon a külvárosi Tégla utcával szemközt fekvő, és a felső kapu melletti, nyugaton a Béka utcához közeli, keleten pedig a Schreibmühl elnevezésű malom felé eső, továbbá a Forgács (vagy másként Faulgass) utca végében lévő bástyákat. A felső-magyarországi városok pedig 1568-ban — valószínűleg ezen munkák befejezése után — az alsó kapunál lévő Niederthor és Faulthor között építettek új bástyát. AMK Supplementum H. (= H.) Knihy mestského hospodárstva a financii (= III/3.) Lad. 2. No. 38. fol. 20., idézte: WICK B.: *Kassa története*. 306. Kassa a város körüli sáncok és palánkok felépítését vállalta 1568-ban. AMK Schw. No. 2845.

⁴³ Miksa főherceg 1569-ben felszólította Löcsét, hogy a többi várossal együtt gondoskodjon a kassai bástyák és erődítések megerősítéséről. Štátny Oblastný Archiv. Archiv Mesta Levoča (= AML) II. oszt. 26. sz.

⁴⁴ ÖStA KA AFA 1570/II/1. fol. 11–17. Franz Poppendorff és Niklas von Salm jelentése a felső-magyarországi várakról. A Kassáról szóló rész a fol. 14–16., ill. uo. 1571/II/ ad I. VÖ.PÁLFFY G.: *A főkapitányi hadipari műhely*. 191.

⁴⁵ GEÖCZEI.: *Haditanácskozások*. 668.

⁴⁶ A *gratuitus laborról* szóló törvények jól mutatják ezt a folyamatot: 1559-ben (az addig Kassához tartozó) Abauj és Torna vármegyét Szendrőhöz rendelték (CJH 1559:21. tc.), és ezeknek a megyéknek a jobbágysai egészen a század végéig (CJH 1567:17., 1569:19., 1572:8., 1574:5., 1578:27., 1582:2., 1583:2., 1588:18., 1593:15. tc.) a vár erődítésein dolgoztak. 1569-től kezdve Szepes, 1578-tól pedig Sáros, sőt ebben az évben a többi felső-magyarországi város *gratuitus laborját* is a Borsod megyei vár építkezéseikhez használták fel.

⁴⁷ SZILÁGYI S.: *Révay Ferenc jelentése*, 41–42.

⁴⁸ ÖNB Cod. 8609. fol. 66^v. A térképen lévő feliratból („D. a Poppendorff opinio”) kiderül, hogy a tervrajz a Poppendorf-Salm-féle jelentésben emlegetett melléklettel egyezik meg, és nem a 17. századból származik,

összehasonlítjuk, jól látható, hogy a 16. században Schwendit követően nem történt jelentős erődépítés Kassán. A 17. században is elsősorban a városfalak és a bástyák állapotának fenntartásával törődtek és nem új erődítések építésével. A hitelesnek tekinthető 1715-ben és 1781-ben készített tervrajzok is arról tanúskodnak, hogy Schwendi főkapitánysága után csupán a bástyák előtt elhelyezkedő védműveket gyarapították és a 16. század 60-as éveiben épített bástyák szinte változatlan állapotban maradtak fenn.⁵⁰ Az újabb építkezések során egy-egy ágyúállás és 1671-ben Lukás Georg Sichá tervei alapján a város felső kapuja közelében épített citadella készült el.⁵¹

A 16. század második felében a török állandó jelenléte miatt mindenestre Kassa erődítésrendszere a középkorhoz képest jelentős mértékben átalakult, modernizálódott. A Habsburg-kormányzat pénzügyi forrásai azonban nem tették lehetővé, hogy a török támadások tekintetéből másodrangú csapásiránynak tekinthető észak-magyarországi várost továbbfejlesszék. Így — ésszerűen — a Bécs védelmének előterében elhelyezkedő városokat (Győr, Kanizsa, Érsekújvár, Komárom) építették ki modern erőddé a kor vezető mérnökei által követett doktrinák szerint.

A város védelmi rendszerének átalakítása következtében Kassa utcaszerkezete is kis mértékben átalakult, mivel az új bástyák megépítése miatt utcanyitásokra is sor került. Ezen túl a városfalak mellett lakó polgárok házait le kellett bontani, illetve a Szt. Lénárd templom is az építkezések áldozatául esett.⁵² Miután Kassa a török elleni védelmi vonal részévé vált, ez együttjárt olyan intézkedésekkel is, amelyek a város külvárosait érintették a legsúlyosabban. A főkapitány részben a városban állomásozó katonaság ellátása miatt nem engedélyezte Kassa város tanácsának, hogy a városfal mellett lévő halastavat külváros építésére használhassa fel.⁵³ Majd Franz von Poppendorf és Niklas Graf zu Salm 1570-ben a város hatékonyabb védhetősége miatt a külvárosok megszüntetését, és az ott lakóknak a városfalakon belülre költöztetését javasolták, ami azonban — részben Kassa stratégiai jelentőségének visszaesése miatt — nem valósult meg.⁵⁴ A 17. század folyamán az erdélyi fejedelmek támadásai során a felső-magyarországi főkapitányok utasítására többször le kellett rombolni a külváros házait és a hóstátban a kőházak építését is megtiltották. Emiatt még a 18. század közepén is a külvárosok házainak mindössze 5%-a épült tartósabb anyagból.⁵⁵ Ezek az intézkedések is arra mutatnak, hogy Kassán is

annak ellenére, hogy egy akkor szerkesztett tervgyűjteménybe illesztették BORBÉLY A.: *Adatok a magyar várak*, 174–176., ill. I. a tervrajzra KRCHO J.: *‘Standing Watch in Kassa’*, 196., ill. 193.

⁴⁹ ZÁVADOVÁ, K.: *Verný a pravý obraz*, 153–170.

⁵⁰ Uo. 197.

⁵¹ WICK B.: *Kassa története*, 305–312., KRCHO J.: *‘Standing Watch in Kassa’*, 206–207.

⁵² AMK Schw. No. 1864., H. Listiny, listy a spisy (= I.) 2764/146 (Ismerette: KEMÉNY L.: *Műtörténeti adatok*, 263., ill. Uő: *Magyarországi ágyú- és harangöntők*, 219.) A Szt. Lénárd templom lebontásakor szennvedett Franz Illenfeld halálos balesetet. Az utcanyitásokra és további házlebontásokra I. KEMÉNY L.: *Műtörténeti adatok Kassa múltjából*, 347. Kassa mellett például Sopronban is hasonló intézkedésekre került sor, ahol 1529-ben bontottak le több kápolnát, hogy a Bécszet ostromló török ellen új bástyákat építhesse-nek. KOVÁCS J. L.: *Die Chronik des Marx Faut und Melchior Klein*, 105–106. A főként Svédország megerősödése miatt a 17. században egyre nagyobb méretű erődítményekkel rendelkező Würzburg két temploma is hasonló sorsra ítéltetett a század közepén. SICKEN, B.: *Residenzstadt und Fortifikation*, 131.

⁵³ MOL MKA E 211 (Lymb.) II. Ser. 24. t. fol. 56–61.

⁵⁴ ÖStA Kriegsarchiv (= KA) Alte Feldtakten (= AFA) 1570/11/1. fol. 11–17., ill. uo. 1571/11/ ad I.

⁵⁵ WICK B.: *Kassa története*, 302. 1644-ben 60 külvárosi házat illetve 23 csűrös kertet kellett lerombolni. Uo. 309–311. AMK Schw. No. 7124., ill. ÚJVÁRY ZS., J.: *Kassa város társadalma*, 93–94.

megjelentek bizonyos erődvárosi jellemzők, hiszen ezek mindegyikében hasonló folyamatok mentek végbe. A belső-ausztriai városok közül például a legnagyobb mértékben megerősített Graz külvárosait is ebben a korszakban pusztították el, ahol megtiltották, hogy a városfal mellett építkezzenek, továbbá a külvárosok házait is a föld színével tették egyenlővé — ahogy azt Poppendorf és Salm Kassa esetében javasolta.⁵⁶

A városokban állomásozó állandó helyőrségek kialakulása együttjárt olyan, a katonák beszállásolásával összefüggő problémákkal, ami nem csak Magyarországon, hanem Európa más országainak városaiban is komoly gondként jelentkezett. A polgárok házai-ban elszállásolt katonák a 16–17. század folyamán jelentős mértékben megerősített⁵⁷ német városokban nagy gondot okoztak. A kereskedőcsaládból származó, ámde a 17. század első felében a kortársak előtt leginkább hadtudományi munkáiról ismertté váló Joseph Fürtenbach, Ulm város építész, általános architektúrával foglalkozó munkájában mind stratégiai okokból, mind pedig a város érdeke miatt fontosnak tartotta, hogy részben a kapuknál, részben a bástyákon külön kaszányakat építsenek. Elképzelései szerint a városban szerteszét beszállásolt katonák nem képesek megfelelő hatékonysággal védeni a várost, mivel veszély esetén gyülekezésük zavart okoz és csak igen lassan tudják őrhelyeiket elfoglalni.⁵⁸ A hadmérnöki tudását Itáliában megszerzett Fürtenbach ezért azt ajánlotta, hogy a kapunál egy 80-150 főt befogadó erődöt, a védműveken pedig a legénység, illetve azok családjai részére kisebb kaszánya jellegű házakat létesítsenek.⁵⁹ A spanyolországi Rojas lakói a 16. század végén, Würzburg tanácsa pedig 1654-ben fordult hasonló javaslattal a rendekhez.⁶⁰

A bécsi katonai vezetés a 16. században igen nagy létszámú katonaságot rendelt Kassára. Az itt állomásozó helyőrség létszáma a békeéveknek tekinthető időszakokban a kezdeti 300-400 főről egészen a 600-800 fős átlaglétszámig küszört fel. Hadjáratok idején, illetve a lengyelországi politikai helyzet miatt a szintén a háborús évek közé számítható 1570-es évek közepén-második felében pedig elérte, sőt meg is haladta a 2000 főt is.⁶¹ A nagy létszámú őrséget az 1577. évi haditanácskozás után sem csökkentették az 1580-as években átlagosnak tekinthető 800 fő alá, amikor pedig a Schwendi által képviselt védelmi szisztéma érvényesült a Rueber-féle offenzív elképzelésekkel szemben.⁶² A Kassán állomásozó katonaság létszáma a főkapitánysághoz tartozó várak közül az elsők közé emelte a várost. 1576-ban a felső-magyarországi haderő legnépesebb helyőrsége a kassai volt, és 1582-ben sem regisztráltak több katonát a régió más végváraiban. Az ide rendelt katonák létszámadatai a 16. század utolsó harmadában a többi főkapitányi székhelyek közül is kiemelkedően magasak.⁶³ Ugyan pontosan nem tudjuk, hogy mennyi ka-

⁵⁶ VALENTINITSCH, H.: *Innerösterreichische Städte*. 184. Vö. SICKEN, B.: *Residenzstadt und Fortifikation*, 131.

⁵⁷ LAVEDAN, P.-HUGUENEY, J.-HENRAT, PH.: *L'urbanisme*, 4.

⁵⁸ ZUCKER, P.: *Fürtenbach, Joseph*, 604–605., FÜRTEBACH, J.: *Architectura universalis*, 9–11. Itáliai utazásairól első, és leghíresebb művében számolt be kortársainak. FÜRTEBACH, J.: *Newes Itinerarium Italiae*.

⁵⁹ FÜRTEBACH, J.: *Architectura universalis*, 9–11.

⁶⁰ SICKEN, B.: *Residenzstadt und Fortifikation*, 134., MUÑOZ, A. C.: *Città e difesa*, 98–99.

⁶¹ A Kassán állomásozó katonaság létszámadatait Pálffy Géza adatainak segítségével állítottam össze. A pontos kimutatást tartalmazó táblázatot l.: NÉMETH I.: *Végvárak, városok, hadseregszállítók*.

⁶² GEÖCZE I.: *Hadi tanácskozások*.

⁶³ PÁLFFY G.: *A magyarországi és délvidéki végvárrendszer*, 154–156., 159–192.

tona lakott a városban és kik voltak azok, akik a környező falvakban jutottak szálláshoz, de a főkapitányi haderő nagyobb része bizonyosan a városban volt bekvártélyozva. Az 1556. évi tűzvészt követően a Kassán tartózkodó magyar katonákat kivallatták, hogy raboltak-e a tűzvész alatt, és ha igen a rablott holmit elkobozták tőlük. Ezen vizsgálat elemzése során Granasztói György arra a megállapításra jutott, hogy a városban 344 katonára lakott, akiknek többségét a Ring negyedik negyedére eső részében szállásoltak el.⁶⁴ A jegyzőkönyvből hiányoznak azonban a német katonák, akik közül egyéb adatok szerint többen a kassai polgároknál laktak. A katonaság nagy száma tehát Kassa lakosainak és háztartásainak mennyiségéhez képest azt jelentette, hogy a város majd minden házába legalább egy, de a módosabb polgárok több helyiséggel rendelkező házaiban talán több katona is lakhatott a házak hátsó traktusaiban elhelyezkedő kamrákban.⁶⁵ A kassai katonaság elszállásolásának megoldatlansága miatt a polgárok kénytelenek voltak a főkapitány mellé rendelt lovas alakulatok lovaikat is saját istállóikban tartani. Feledy Eusták kassai kapitány 1554-ben arról panaszkodott a királyi biztosoknak, hogy a város polgárai eddig is közel 40 istállót romboltak le, ezért a katonák kénytelenek voltak lovaikat a polgárházak bejáratainál és a házak boltjaiban tartani, ami miatt tovább növekedett a házak zsúfoltsága.⁶⁶ A város ugyan próbálkozott az áldatlan állapotok megoldásával, de kutatásaim során eddig még nem került elő adat, hogy a Rojas által javasolt és a Salzburgban a harmincéves háború idején elkészült kaszánya építésének még csak az ötlete is felmerült volna.⁶⁷ Kassa 1705. évi statútumában ugyanis még mindig arról rendelkezett, hogy „hajdani régi mód szerint az említett presidariusok számára mind házvégében afféle lakó házak, avagy drabant házacsok építtetnének, a hova szállítván az említett presidariusokat, a szegény gazdák is és concivis mesterek is magok lakó házaiknál békeségben és alkalmatlanság nélkül lehetnének.”⁶⁸ A kassai citadella felépítésével (amely az előbbi rendeletet megelőzően készült el) sem elsősorban a városban elszállásolt katonák számát csökkentették, hanem valószínűleg a városhoz rendelt királyi helyőrséget akarták egy helyen összegyűjteni, hogy egy esetleges támadás során az ellenséggel szemben nagyobb hatékonysággal vehessék be őket.

⁶⁴ AMK Schw. No. 1792., GRANASZTÓI GY.: *A városi fejlődés keretei*, 2. köt. 31–32. Sajnos az 1556. évről nem rendelkezünk pontos adatokkal, de 1554-ben 450, 1557-ben pedig 800 főt rendeltek a város védelmére. NÉMETH I.: *Végvárok, városok, hadseregszállítók*.

⁶⁵ Granasztói György véleménye szerint 1549-ben a fallal körülvett városrészben 365 háztartásra kb. 1968 fő, 1554-ben 457 háztartásra 2283 fő, míg 1557-ben 457 háztartásra 2733 fő jutott. GRANASZTÓI GY.: *A városi fejlődés keretei*, 89–90., ill. 412–413. Részben talán erre (ill. a háztartáshoz tartozó szolgaszemélyzet lakhelyéül) szolgálhattak a házakban lévő kamrák is, amelyek a kassai polgárcsaládok házaiban a 16. század közepén már — társadalmi hovatartozástól függően — hol több, hol kevesebb számban megtalálhatók voltak. Jó példa erre a Rompler család otthona illetve Bodnár Márton háza. (Uo. 398–400., 405–408.)

⁶⁶ ÖStA HKA HFU RN 5. 1555. febr. fol. 104–107., AMK Schw. 1927., 1968. No.

⁶⁷ MUÑOZ, A. C.: *Città e difesa*, 98–99., HEINISCH R. R.: *Die Stadt als Fortifikation*, 295–296.

⁶⁸ KOLOSVÁRI S.–ÖVÁRI K.: *Magyar törv. hatóságok jogszabályai*, 2. köt. 2. rész. 346.

A felső-magyarországi főkapitány és a városi önkormányzat hatásköri összeütközései

A nyugat-európai és magyarországi példák azt mutatják, hogy a katonai igazgatás befolyása a városokra igen jelentős volt, és azt nagymértékben korlátozta.⁶⁹ A hadsereg jelenléte Magyarországon leginkább Győr városi önkormányzatát alakította át oly mértékben, hogy a püspöki mezőváros közigazgatásának egyes funkcióit a katonaság vette át. Ez a tényező játszotta az erődvárossá alakulásban a legnagyobb szerepet.⁷⁰ Ennek ismeretében tehát elengedhetetlenül fontos, hogy az erősítéseket követően megvizsgáljuk a városi és a katonai igazgatás kapcsolatát. Kutatásainkat elsősorban Kassánál végeztük el, mivel egyrészt a városszövetség tagjai közül egyedül Kassa töltött be fontos hadászati szerepet, másrészt a 16. században hosszabb ideig és jelentősebb számban csak itt állomásozott királyi katonaság.

A felső-magyarországi városok a 15. századtól kezdve közösen állították ki a rájuk kivetett telekkatonaságot, amely kontingens a városok katonáinak századosának, illetve hadnagyainak vezetése alatt vonult hadba.⁷¹ Az 1555. évi 4. törvénycikkben a vármegyék hadait az országos főkapitányok alá osztották be, akiknek feladata volt többek között a városi katonaságnak a vezetése is.⁷² A törvény ugyan nem említi a szabad királyi városok katonáit, ennek ellenére bizonyos, hogy ekkor ezek is (ám a vármegye hadaitól elkülönítve) az ún. tiszáninneri főkapitány, azaz Perényi Gábor parancsnoksága alá tartoztak. Maguk a felső-magyarországi városok azonban külön kapitány alá tartoztak, akinek legfontosabb feladata a városok védelme volt. Az 1552-ben kinevezett Serédy György kassai kapitány utasításában — miként utódának Feledy Eustáknak is — az Izabella királynőtől átvett város, illetve a Kassával már korábban városszövetséget alkotó királyi városok védelmét írták elő elsődleges feladatként.⁷³ A felső-magyarországi városok kapitányának („*capitaneus civitatis Cassoviensis et aliarum civitatum partium regni Hungariae superiorum*”) feladatai Tharnóczy András⁷⁴ halála után kinevezett Dersffy Istvánnak a városok védelmén túl már a „dunáninneri” (vagyis a Dunától északra és keletre fekvő) területek országos főkapitányának távollétében a felső-magyarországi hadak feletti parancsnoklásra is kiterjedtek. Miután a felső részek védelmével megbízott Perényi Gábor János Zsigmondhoz pártolt, és a bányavárosokat védelmező várak élére

⁶⁹ HEINISCH, R. R.: *Die Stadt als Festung*, 297–299., SICKEN, B.: *Residenzstadt und Fortifikation*, 133–139.

⁷⁰ GECSÉNYI L.: *Katonák és polgárok*, 677–682., ill. Uő: *A 16–17. századi magyarországi városfejlődés*.

⁷¹ Ez nem vonatkozik az egyes városokhoz tartozó jobbágyszervezetek után kiállított katonákra, akiket — a vármegye jobbágyszervezetei után fizetettekhez hasonlóan — a megye kapitányai vezettek hadba. (CJH 1545:20. tc.) Közjogilag a városszövetség helyzete ebben a tekintetben leginkább azokhoz a nemesekhez volt hasonlítható, akiknek több megyében voltak birtokaik, ám azokat annál a megyénél kellett fenntartaniuk, ahol személyes lakóhelyük volt. CJH 1549:14. tc.

⁷² Vö. Štátny Oblastný Archiv, Archiv Mesta Prešova (= AMP) No. 4913. Vö. 1545:20. tc., 1556:19. tc.

⁷³ Serédy utasítása MOL Balassa család levéltára (= P 11 [Balassa cs. lt.]) Series XIII. 34. cs. fol. 47–48., MKA Urbaria et Conscriptiones (= E 156 [U. et C.]) Fasc. 99. No. 12. Kiadta: KÁRFFY Ö.: *Serédy György*, MKA Instructiones (= E 136 [Inst.]) 2. köt. fol. 14–15. Feledy kinevezésére l.: Uo. Reg. Fasc. 6. No. 173. Kiadta: KÁRFFY Ö.: *Adatok Kassa történetéhez*, 465–466., ill. AMP No. 3586. Eperjes városát az uralkodó 1552. dec. 31-én értesítette Feledy kinevezéséről.

⁷⁴ Tharnóczy, aki a Feledyvel elégedetlen városok nyomására váltotta fel a korábbi főkapitányt, 1556 elején halt meg. Helyére ideiglenesen Macedóniai Pétert nevezte ki az uralkodó, aki tiszttét április első felében adta át Dersffynek. AMK Schw. No. 1769. PÁLFFY G.: *Kerületi és végvidéki főkapitányok*, 272.

pedig Balassa János személyében külön főkapitányt neveztek ki, így Dersffy ekkoriban lényegében a később kialakult felső-magyarországi főkapitány teendőit látta el.⁷⁵ 1557-ben történt leváltását követően, amit katonáinak rablásai miatt rendelt el az uralkodó, a város védelmét rövid ideig Pethő János (egyben soproni kapitány is) irányította. Őt azonban már csak a kassai kapitányi tiszttel bízták meg,⁷⁶ ami addig a kassai vicekapitány feladata volt.⁷⁷ Pethő távozása után 1558-ban ideiglenesen Melchior Robles látta el a város védelmét, míg nem Thelekessy Imre 1559 májusi kinevezésével került a felső-magyarországi mezei és végvári haderő irányítása egy kézbe.⁷⁸

Az uralkodó kapitányai már a mohácsi csatát követő években is rászorultak arra, hogy a városszövetség gyűlésein megjelenjenek és tagjaival tárgyaljanak a hadsereg ellátása és a városok katonaállításának ügyében. Serédy Gáspár a felső részek főkapitánya és a városok követői 1536-ban például az általuk kiállított katonák számáról, illetve a Serédy alatt szolgáló kontingens élelmiszerellátásáról döntöttek.⁷⁹ Kassa visszavétele után a szövetség és a kapitány minden évben közösen állapodtak meg arról, hogy ki-kik mennyi katonát, szállítóeszközt és élelmiszert köteles az uralkodó részére biztosítani.⁸⁰ A városok hadi kötelezettségei ügyében tartott gyűlésein az éves adó nagyságának tárgyalása mellett ez volt a leggyakrabban vitatott kérdés. A kamara, illetve a kapitányok is gyakran javasolták a felső-magyarországi városok érdekvédelmi szervezetének, hogy gyűléseket hívjanak össze, ahol azok megbízottaival a hadi ügyeket meg tudják tárgyalni.⁸¹ A kapitányoknak tehát, a vármegyék mellett, a városszövetséggel mindenképpen számolniuk kellett. A szövetség egy-egy esetben (inkább taktikai, mint valós megfontolásokat követve) megpróbálta visszautasítani a kapitányok kéréseit,⁸² és noha ezt legtöbbször nem tudta elérni, mégis bizonyos határok között tartotta az uralkodó, illetve a kapitányok követeléseit. Tárgyalásaik legfontosabb eredménye tehát az volt, hogy a városok a hadjáratok idején a főkapitányok állandó kéréseit bizonyos korlátok között tartva meg tudták állapodni az általuk teljesítendő haditerhek előre megszabott mennyiségében. A szövetség jelentőségét mutatja az is, hogy öt olyan szabad királyi város alkotta, amelyek (főként a 16. század második felében) a végvárrendszer ellátásának kiépíthetlensége következtében akadozó hadseregellátásban kulcspozíciót szereztek.⁸³ A városszövetség és a főkapitány közötti alkudozások is meghatározták tehát azt a politikai keretet, amely a főkapitányoknak a felső-magyarországi szabad királyi városok, de mindenekelőtt a hadiigazgatási székhelyül szolgáló Kassa ügyeibe való beleszólását befolyásolta.

⁷⁵ AMK Schw. No. 1780. Kassát az uralkodó ugyanezen a napon értesítette a kinevezésről. Uo. No. 1771. és ÖStA KA AFA 1557/6/ad 8., PÁLFFY G.: *A török elleni védelmi rendszer*. 186.

⁷⁶ AMK Schw. No. 1833.

⁷⁷ Dersffy kinevezésekor Kun Balázs töltötte be ezt a tiszteket. Uo. No. 1780.

⁷⁸ PÁLFFY G.: *A török elleni védelmi rendszer*. 191., 198. Vö. még AMP No. 4008. Miksa főherceg 1559. június 28-án a felső-magyarországi városoknak kiadott parancslevelében értesítette a városszövetséget, hogy Thelekessy Imrét, akit korábban is a felső részek védelmével bízták meg, nevezte ki felső-magyarországi főkapitánynak.

⁷⁹ MOL MKL Litterae ad cameram exaratae (= E 41 [Litt. ad cam.]) 1536. No. 121.

⁸⁰ A nagyszámú adatból csak illusztrációként: AMK H I. 1621\24., AML XIII. oszt. No. 92.

⁸¹ AMK Schw. No. 2141.

⁸² Uo. No. 2118.

⁸³ NÉMETH I.: *Végvárak, városok, hadseregszállítók*.

A város belső ügyeibe már a Hans Katzianer királyi főhadparancsnok Szapolyai János ellen vezetett hadjárata idején beleszólt a katonai vezetés. Hadjárata idején a szabad királyi városokban már hosszabb ideig állomásozó katonaság ellátásához szükséges pénz előteremtésére a kapitány a városok jövedelmeiből minél többet kívánt saját kezelésébe vonni. A Magyar Kamara többek között a kassai harmincadosok jövedelmét kénytelen volt Katzianer megbízottjának átengedni, amelyet így teljes mértékben a hadsereg ellátására fordíthattak, noha addig rendszeresen egy-egy kassai polgár töltötte be a harmincados tisztét. Tholnay Gergely kassai harmincadellenőr 1533 vége felé már arról értesítette a kamarát, hogy a város harmincadbérlete hamarosan le fog járni. A kassaiak ugyan kérték, hogy továbbra is ők bérelhessék a harmincadjövedelmet, de a főhadparancsnok a bérleti jogot Sebastian Krupek löcsei polgárnak adta át, aki saját emberét küldte el harmincadosnak. A kassaiak ezt ugyan nem tudták megakadályozni, de állandó panaszaikkal és az együttműködés teljes megtagadásával nehezítették meg az új harmincados dolgát.⁸⁴ Krupek megbízottja, Karl Kroger kassai harmincados pedig nem is a kamarának, hanem közvetlenül Katzianernek számolt el a kassai harmincad jövedelmeiről, és tett javaslatokat a pénz további felhasználásáról.⁸⁵

Az állandó helyőrséggel és Kassa főkapitányi központtá alakulásával a város és a főkapitányok közötti viták a 16. század közepétől kezdve egyre gyakoribbá váltak, mindezekelőtt a város házainak használata és a felettük való joghatóság kérdésében. Feledy Eusták és a város vezetésének feszültségekkal terhes kapcsolatában ez volt az összeütközések egyik forrponja. Báthory András és Honorius Königsberg királyi biztosok ezért azt javasolták, hogy a főkapitány hatáskörét a jövőben ne növeljék tovább, mivel ez még jobban kielezi a felek közötti viszályt, amit a kapitány egyenesen úgy jellemzett, hogy a város nagyobb veszélyben van a belső, mint a külső támadástól.⁸⁶ A főkapitány és a város közötti ellentétek arra vezethetők vissza, hogy a kamara a hadsértár és a hozzá tartozó műhelyek kialakítása miatt egyre több épületet vásárolt meg a várostól. Mindemellett a különböző okok miatt az uralkodóra szálló házakat is elsősorban katonai célokra hasznosították, ezzel egyre több lakóépületet vonva ki a város joghatósága alól. Az egyre nagyobb számú katonaságnak az élelem, illetve a hadianyagok raktározása és gyártása miatt újabb és újabb épületekre volt szüksége. Ezen új igények kényszerítették arra Feledyt, hogy egy Kassán lévő malom löpor őrlésére is alkalmassá tételét javasolja az uralkodónak, egyúttal indítványozta, hogy a városban lévő telkeken olyan épületet építtessen, amely löpor és ágyúk készítésére egyaránt alkalmas lenne.⁸⁷ Kassa 1556. évi leégése után jó alkalomként kínálkozott a kapitány számára, hogy az üresen álló házak egy részét, főként a reformáció elterjedése következtében szerzetes nélkül maradt kolostorokat a katonaság hasznosítsa. Az ezt követő években egyre több olyan adatra bukkanhatunk, amelyben a hadsértár részére alkalmas házakat vásárolnak meg a várostól. Az 1550-es években Kassára rendelt Bricius Schömát ágyúöntő részére Nádasdi Tamás nádor kért műhely számára is megfelelő házat,⁸⁸ a nürnbergi származású Hans Schmidt királyi hadsértárnok pedig Niklas Rippitzer és a választott község más tagjainak ajánlásával,

⁸⁴ MOL E 41 (Litt. ad cam.) 1533. No. 4., 6., 1534. No. 6., 9.

⁸⁵ MOL E 204 (Miss.) *Kroger, Karl–Katzianer, Hans*, Krakkó, 1534. jan. 20.

⁸⁶ HKA HFU RN 5. 1555. febr. fol. 54–57.

⁸⁷ MOL E 211 (Lymb.) II. Ser. 24. t. fol. 56–61.

⁸⁸ AMK Schw. No. 2122., MOL E 211 (Lymb.) III. Ser. 22. t. 17. sz.

Jacob Kötler Mészáros utcai, rossz állapotban lévő házát kívánta megvenni. A tanács ebben az esetben Schmidtet támogatta és a szenátorok úgy határoztak, hogy Kötler Bécsben élő rokonával szemben a királyi hadiszertár vezetőjének ajánlatát támogatják.⁸⁹ 1561-re felépült a királyi hadszertár, majd a városi ágyúöntőde újjáépítését követően 1569-ben egy új királyi öntőházzal gyarapodott a katonai jellegű létesítmények száma. Két év múlva a Szepesi Kamara az ágyúöntőház bővítése miatt újabb épületet vásárolt a várostól, majd a század végéig további raktárak és lőpormalmok épültek, így a város további épületek felett veszítette el fennhatóságát.⁹⁰

A hadszertárhoz tartozó műhelyek felépítése mellett a főkapitányok elsődleges feladata volt az egyre nagyobb létszámú helyőrség folyamatos ellátásához nélkülözhetetlen raktárak és a főként a kamara által bérelt környékbéli tizedekből összegyűjtött élelmiszerek feldolgozóiparának megteremtése. I. Ferdinánd már 1553-ban meghagyta a Magyar Kamarának, hogy Kassa élelmezéséről mihamarabb gondoskodjanak és hogy a városban minél hamarabb létesítsenek élelmezőházat.⁹¹ Az égető raktározási problémákat Tharnóczy András főkapitány ideiglenesen Bessenyei István házának megvásárlásával kívánta enyhíteni,⁹² de ez a kényszermegoldás nem elégítette ki a főkapitányok igényeit. Az 1556. évi tűzvészt követően a megüresedett domonkos kolostort szemelték ki a királyi élelmezőház céljára. A kolostor annál inkább alkalmasnak tűnt erre a célra, mivel egy Kassa határában fekvő malom is tartozott hozzá.⁹³ Am a város természetesen nem akart lemondani a szerzetesrendtől frissen megszerzett bérleti jogáról és a kamara parancslevelét semmibe véve nem adta át a rend birtokait a hadsereg számára.⁹⁴ A kassai szenátus előtt 1566-ban merült fel először, hogy — miután a dómban a magyar pap nem volt hajlandó misét tartani — a református hitelveket valló lelkész számára a Máriának szentelt domonkos templomot alakítják át, ahol egyben a magyar hitgyülekezet számára akartak iskolát berendezni. A főkapitányi tisztelet akkor betöltő Schwendi azonban a tanács által javasolt megoldásba nem egyezett bele, mivel a templomot raktárként kívánta használni.⁹⁵ A katonaság ellátására fordítandó élelmiszerek tárolására a várossal folytatott huzavona idején a tűzvészben szintén megrongálódott kassai pénzverőházat használták.⁹⁶ A domonkos templom kérdése végül 1578-ban dőlt el, amikor Schwendi utóda, Hans Rueber királyi engedéllyel élelmezési házzá építtette át.⁹⁷ Mellette 1582-ben már egy sütőde, sörfőzde, malom, bor- és sörpincék, valamint hombárok segítettek a sereg ellátá-

⁸⁹ AMK H Knihy mestskej administrativy (= III/2.) pur. 5. fol. 348.

⁹⁰ PÁLFFY G.: *A főkapitányi hadiipari műhely kiépülése*. 192–193.

⁹¹ MOL E 15 (Litt. exp.) 1553. jún. 13.

⁹² MOL E 41 (Lit. ad cam.) 1555. No. 107.

⁹³ Zoltán Imre kassai élelmezési mester jelentése szerint a malom évente 200 szekér gabona megőrlésére volt képes, és így a városnak korábban jelentős hasznot hajtott. HKA HFU RN 6. 1557. márc. fol. 41.

⁹⁴ Uo. RN 5. 1557. ápr. fol. 1–3., AMK Schw. No. 1903., 1910. 1566-ban Pesthy Ferenc arról panaszkodott a Magyar Kamarának, hogy a város megtagadta a domonkos rend birtokainak átadását annak ellenére, hogy a kamaraigazgatóság a bérleti összeget már évekkel ezelőtt kifizette a városnak. MOL E 41 (Litt. ad cam.) 1566. No. 50. A bérleti összeg 1557. évi kifizetéséről l. AMK Schw. No. 1903.

⁹⁵ AMK H III/2. pur. 5. fol. 387. Kassa az 1570-es években ugyanezt javasolta a Szepesi Kamarának. MOL MKL Representationes, informationes et instantiae (= E 254 [Repr., inf. et inst.]) 3/a. 1. köt. p. 40–42.

⁹⁶ MOL E 554 (Vár. és kam. ir.) Fol. Lat. 830. fol. 42–44.

⁹⁷ TUTKÓ J.: *Szabad királyi Kassa*, 111.

sát.⁹⁸ E létesítmények mellett a 16. század közepén hadi- és pénzügyigazgatási központtá váló városban a kamarának további házakat kellett vásárolnia a tisztek és a főkapitány, illetve a kamarai alkalmazottak számára, mint ahogy 1558-ban Jonas Reimanné, Katalin asszony egykori férje, Klemens Midwischernek a lőcsei ház mellett álló, és a tűzvészben megsérült házát értékesítette a királyi biztosoknak.⁹⁹ A gyakori házeladások következtében, illetve a szerzetesrendek vagyonának kamarai tulajdonba kerülésével a város joghatósága alól tehát egyre több ház és ingatlan került ki, ami saját területén belül nem jelentékeny mértékben csökkentette a város jogait.¹⁰⁰ A felső-magyarországi végvidék központjában felépülő katonai épületek és a főkapitányokkal egy helyen székelő (későbbi) Szepesi Kamara tehát már a 16. század közepétől idegen testként ékelődtek be a város területébe, mintegy előfutáraként szolgáltak a 17–18. század fordulójától szinte gombamód szaporodó, és a városi joghatóságot — már egy más várospolitikai szituációban — még inkább csorbító főnemesi palotáknak. A kamara és a főkapitányi központ Kassára költözésével járó haszon reményében a városi tanács eleinte nem akadályozta az első házvásárlásokat. Ám miután a térségben ezek az intézmények rendelkeztek valódi hatalommal, ezért később a szenátusnak olyan, korábban nem tapasztalt problémákkal kellett megküzdenie, amelyek megoldásához nem rendelkezett elegendő politikai befolyással.

A város hatásköréből egyre-másra kikerülő épületek jelentős gondokat okoztak, ám még ennél is fontosabbnak tekinthető a város hatósága alá nem tartozó katonák jogi státuszának kérdése. Győr erődvárosában a 16–17. században gyakran előfordult, hogy a mezővárosba költöző polgárok némelyike az uralkodó szolgálatában álló katonák közé iratta magát, így bújva ki a polgárookra nehezedő adó fizetése alól — ami egyben azt is sejteti, hogy a város fennhatóságát sem ismerték el maguk fölött.¹⁰¹ A 16. század második felében Korponán is hasonló jelenségekre lehetünk figyelmesek. A szabad királyi városok közé sorolt Korpona polgárai a győriekhez hasonló panasszal fordultak Mátyás főherceghez, aki elrendelte, hogy a város területén vagyonnal és házzal rendelkező katonák a többi polgárhoz hasonlóan fizessenek adót.¹⁰² Kassa 1578-ban már sokadszor fordult ilyen panasszal az uralkodóhoz. A kérelemmel együtt benyújtott jegyzék szerint az ott lakó katonák a város 21 háza után nem fizettek adót, ezáltal a Szepesi Kamara számításai szerint mintegy 500 forinttal károsították meg a várost.¹⁰³ Az ezen terhektől mentesülő katonák jelentős része valószínűleg a hadsereggel együtt érkező különféle kézműves mesteremberek közül került ki. A kassaiak már 1557-ben Miksa főherceghez panaszt nyújtottak be a városban működő céhen kívüli, a főkapitány alá tartozó szabók ellen. A főherceg ugyan megparancsolta Dersffy István kapitánynak, hogy ezek működését szüntesse meg,¹⁰⁴ azonban ez sem sokat javított a helyzeten. I. Ferdinánd ugyanis 1560-ban

⁹⁸ MOL E 211 (Lybus) Ser. I. Fasc. 2. fol. 530–531., 534., 541., 566., 579., 598., 624., 659.

⁹⁹ AMK Schw. No. 1943. A házat 700 forintért adták el a kamarának, ami a főtéren álló házak átlagárának felelt meg. GRANASZTÓI GY.: *A városi élet keretei*. 405.

¹⁰⁰ A Szepesi Kamara egy a kassai külvárosban fekvő kertet adott el az uralkodó hozzájárulásával Michael Sycelius kamarai tanácsosnak, illetve Feledy Eusták 1553-ban a kassai katonák fizetését is egy polgár hagyatékának értékesítéséből fedezte. MOL MKL Minutae (= E 244 [Min.]) c/4. I. köt. fol. 1., MOL E 15 (Litt. exp.) 1553. jún. 13.

¹⁰¹ GECSÉNYI L.: *Katonák és polgárok*, 676–677.

¹⁰² MOL E 554 (Vár. és kam. ir.) Jank. gy. No. 1819.

¹⁰³ HKA HFU RN 35. 1578. okt. 7., ill. MOL E 244 (Min.) c/4. I. köt. p. 403–407.

¹⁰⁴ AMK Schw. 1837. No.

ismételten meghagyta Forgách Simon kassai kapitánynak, hogy a mesterségeket űző katonákat tiltsa el ezen tevékenységüktől.¹⁰⁵ A kérdés megoldatlanságára utal az a tény is, hogy a város követei az 1572. évi országgyűlésen újból — eredmény nélkül — felvetették a problémát az uralkodó előtt.¹⁰⁶ Ennek ellenére később sem sikerült a város vezetésének a főkapitányokkal ebben a kérdésben megegyezésre jutni.¹⁰⁷ Megpróbálták ugyan a céhek által bepanaszolt „katona-kézműveseket” a város törvényszéke előtt felelősségre vonni, de ezek a kísérletek jórészt a főkapitányok ellenállása miatt eredménytelenek maradtak.¹⁰⁸ Ily módon a város nem csak bizonyos adótól esett el, hanem joghatósága alól további személyek kerültek ki, akik mindemellett még a hadsereg árnyékában jelentős védelmet is élveztek. Miután a kapitányok vonakodtak az alárendeltségükbe tartozó mesterembereket a város joghatósága alá bocsájtani, így az itt letelepedett kontárok is — az egyébként meglehetősen hatékony céhekkel szemben — komoly támogatókra letek bennük.¹⁰⁹

Miután Kassa a 16. század közepétől a felső-magyarországi védelmi rendszer központjává vált, a főkapitány befolyása is jelentős mértékben megnőtt. A város védelmével kapcsolatos ügyek a tanács hatásköréből mind inkább kikerültek, illetve kényszerűségből az ún. „vegyes ügyek” közé sorolódtak.¹¹⁰ Kassa erődítési munkálatainak ismertetésénél láthattuk, hogy a főkapitány a falak mellett fekvő halastó feltöltését, és annak helyén új külváros létrehozását akadályozta meg,¹¹¹ és a hóstátokban lévő házak építkezéseinek szabályozása is az ő hatáskörüket bővítette.¹¹² A főkapitányok hatáskörébe került a város kapuinak az őrzése is, ami a városok szimbólumainak tekintett városfalak feletti felügyeleti jog átvételével is járt. Szapolyai kapitánya, Czeczey Lénárd a város védelme érdekében csak az egyik kaput engedte használni,¹¹³ és az őt követő Habsburg szolgálatban álló főkapitányok is hasonló gyakorlattal éltek, ami miatt a városi tanács többször fordult panasszal az uralkodóhoz.¹¹⁴ Kassa városa a problémák kivizsgálására delegált királyi biztosoknak nem is a kapuk és a városfalak védelmének átvételét fájlalta, hanem elsősorban a tanács mellőzését, és az együttműködés teljes hiányát.¹¹⁵ A város védelme ürügyén a főkapitányok természetesen egyre nagyobb mértékben szóltak bele a városban meg-

¹⁰⁵ Uo. 2154. No.

¹⁰⁶ NÉMETH I.: *A kassai követek jelentése*, 46. Vö. MOL Mohács utáni gyűjtemény. Városi iratgyűjtemény (= R 314 [Vár. iratgyűjt.]) Kassa 16. sz. ismertette: THALY K.: *Villongások elintézése*.

¹⁰⁷ KERÉKES GY.: *Bethlen Gábor Kassán*, 109. és Uő: *A kassai polgárok zaklatása*, 23–24., 26.

¹⁰⁸ AMK H III/2. pur. 9. fol. 28.

¹⁰⁹ 1581-ben Thomas Kirschner nyújtott be panaszt Erhardt Hinkes királyi katona ellen, aki Kirschner üzleti érdekeit sértve különféle vasáruval kereskedett a városban. Miután a katona a főkapitány botja alá tartozott, aki nem bocsájtotta a város törvényszéke elé, a város kénytelen volt ebben az ügyben is az uralkodóhoz fordulni. (AMK H III/2. pur. 9. fol. 28.) A kassai tanács Korláth Istvánnal szemben is kénytelen volt meghátrálni és kijelentette, hogy „*akik őkegyelme háta mögött, vagy őfelségi fizetésén dolgoznak*.” azokat nem fogja arra kényszeríteni, hogy a céhbe lépjenek. KERÉKES GY.: *Bethlen Gábor Kassán*, 109.

¹¹⁰ A felső-magyarországi főkapitányok instrukcióiban szigorúan csak a város védelmével kapcsolatos ügyekben adott az uralkodó felhatalmazást. KÁRFFY Ö.: *Serédy György*, ill. Uő: *Adatok Kassa történetéhez*.

¹¹¹ MOL MKA E 211 (Lymb.) II. Ser. 24. t. fol. 56–61.

¹¹² WICK B.: *Kassa története*, 302., 309–311. AMK Schw. No. 7124.

¹¹³ TAKÁTS S.: *Régi kapitányok*, 20.

¹¹⁴ MOL MKA E 554 (Vár. és kam. ir.) Fol. Lat. 1181. fol. 53–56., AMK Schw. No. 1709., 1733. Vö. Thelekessy Imre utasítását: MOL MKA E 136. (Instr.) Reg. No. 173.

¹¹⁵ HKA HFU RN 5. 1555. febr. fol. 109–111.

forduló idegenek ellenőrzésébe, sőt a hetivásárt is a külvárosba helyeztették. Kassa kereskedelmi érdekei azonban ellentmondtak ezeknek az igénynek, és miután a város elitjét alkotó kereskedők hódoltsági partnereikkel fenntartott kapcsolataikat nem akarták veszélyeztetni, sikertelenül ugyan, de a szenátus Serédy javaslatát megpróbálta megakadályozni.¹¹⁶ Hasonló okokból javasolta 1570-ben Franz von Poppendorff és Niklas Graf zu Salm az uralkodónak, hogy vásárok idején a török uralma alatt álló területekről egyetlen kereskedő se mehessen be a városba.¹¹⁷ A város védelmével szoros összefüggésben a főkapitányok a 16–17. században a tűzrendészet szabályozásába is beleszóltak. A kassai szenátus 1568-ban Lazarus von Schwendi beleegyezésével és megerősítésével („*accedente voto et approbatione*”) alkotta meg erről szóló statútumát, melynek kiegészített szövegét 1607-ben Forgách Zsigmond és Dóczy András királyi biztosok engedélyével erősítették meg.¹¹⁸ A főkapitányok tehát ezen a területen is nagy befolyásra tettek szert, bár sohasem oly nagy mértékben mint Győr esetében, ahol a tűzrendészeti szabályzatok megalkotása a főkapitányok saját hatáskörébe tartozott.¹¹⁹ Kassa esetében egyszer sem fordult elő, hogy a tanács kizárásával hoztak volna a város hatáskörébe tartozó ügyekben rendszabályokat, ami elsősorban a szabad királyi státusszal járó előnyöknek, illetve a védelmi rendszerben betöltött „másodhegedűs” szerepnek volt köszönhető.¹²⁰

A katonaság élelmiszer-ellátásával kapcsolatban megfigyelhető az a törekvés, hogy a város által kinevezett vásárbíró a főkapitány hatáskörébe vonják. A vásárbíró ellenőrzésével ugyanis befolyásolhatták a piacra hozott élelem elosztását, illetve az árak limitálásával kedvezőbbé teheték a katonák piaci helyzetét, akik a városokban jóval drágábban vásárolhattak élelemt, mint más helyőrségekben.¹²¹ Győr és Szatmár esetében a 16. század utolsó harmadában ez a törekvés megvalósulni látszott,¹²² Kassán azonban a katonaságnak nem sikerült ezt a közrendészeti területet magához ragadnia. Pethő János 1558-ban ugyan próbálkozott azzal, hogy a vásárbíró személyét ő jelölhesse ki, és a városba behozott áruk limitációjának elkészítését saját hatáskörébe vonhassa, ám ez a város tiltakozásának hatására nem történt meg.¹²³ Noha az 1570-ban Franz von Poppendorf és Niklas Graf zu Salm királyi biztosok által benyújtott tervezet már idézett idegenrendészeti passzusai is erre a törekvésre utaltak,¹²⁴ de a korájukkor folyamán a vásárbíró kine-

¹¹⁶ MOL E 41 (Litt. ad cam.) 1552. No. 28. Thelekessy Imre utasítása kifejezetten előírta, hogy a vásár mindig a városfalakon kívül legyen. MOL MKA E 136 (Instr.) Reg. No. 173.

¹¹⁷ ÖStA KA AFA 1570/11/ad 1. Vö. a Bécsben bevezetett idegenrendészeti intézkedésekről. GECSÉNYI L.: *Az Edlaspereg-ügy*. 283–284., ill. Uő: *Bécs és a hódoltság kereskedelmi összeköttetései*. 767–768.

¹¹⁸ AMK H III/2. pur. 5. fol. 412., MOL Forgách család levéltára (= P 287 [Forgách cs. lt.]) Ser. II. Fasc. HH. fol. 77. A közös szabályalkotás oka az lehetett, hogy tűzvész esetén a katonaság és a polgárság egyaránt részt vett az oltásban, illetve a városfalakon őrködő katonák fontos szerepet játszottak a tűzvészek megelőzésében.

¹¹⁹ GECSÉNYI L.: *A 16–17. századi magyarországi városfejlődés*, 153.

¹²⁰ A város esetleges ostroma esetén a főkapitányok hatalma természetesen a városi tanács joghatóságát is felülmúlta. AMK Schw. No. 5216., WICK B.: *Kassa története*, 307–309.

¹²¹ NÉMETH ISTVÁN: *Végvárok, városok, hadseregszállítók*.

¹²² MOL MKL E 244 (Min.) c/4. 1. köt. fol. 198., GECSÉNYI L.: *Katonák és polgárok*, 676.

¹²³ AMK Schw. 1971. No. Később Thelekessy Imre főkapitány utasításába korlátozott hatsákkörrel ugyan, de belefoglalták az élelmiszerárak megállapításának jogát. Ám az uralkodó által kiadott instrukcióban kifejezetten tiltotta, hogy a felső-magyarországi hadak vezetésével megbízott Thelekessy bármilyen módon beleszóljon a városi tisztviselők megválasztásába. MOL MKA E 136 (Instr.) Reg. No. 173.

¹²⁴ ÖStA KA AFA 1570/11/ad 1.

vezési joga mindvégig a tanácsé maradt. Hasonlóképpen az ellátási nehézségek kiküszöbölése miatt történtek olyan elszigeteltnek tekinthető esetek is, mint amilyenre 1554-ben panaszkodtak a kassaiak, amikor a főkapitány nevében Feledy Eusták dézsmaszedője, a kassai polgárjoggal rendelkező Domonkos deák a tized ügyében nem a város, hanem (egyébként jogtalanul) saját maga elé idéztetett polgárokat és követelt pénzt tőlük.¹²⁵

A Szepesi Kamara hatáskörébe tartozott a joghatósága alatt álló területen tapasztalható járványok megfékezése. A kamara előírásainak végrehajtása azonban a felső-magyarországi főkapitányokra hárult, akik közül Ferdinand Gonzaga ezen jogára hivatkozva 1601-ban megparancsolta Kassa városának, hogy a hetivásárt a Lengyelországban dúló pestis miatt halassza el. A szabad királyi város külső tanácsa elutasította a főkapitány parancsát és nem kívánta elfogadni azt, de a szenátus — a főkapitány parancsát csupán tanácsként értelmezve — elfogadta Gonzaga érveit és a hetivásár megtartását egy időre nem engedélyezte. Az *electa communitas* elutasító döntése és hogy a szenátus a kapitány mandátumát csupán ajánlásként kezelte, jelzi azt az alapvető, közjogi státuszuk eltéréseiből fakadó diszkriminációt, amely Kassa szabad királyi város és a csupán mezővárosi jogokkal rendelkező Győr esetében — a természetszerűen fennálló stratégiai különbség mellett — a városi tanács és a főkapitányok hatáskörének elválasztásában jelentős szerepet játszott.¹²⁶

A hadsereg állandó városi jelenlétéből fakadóan a katonák és polgárok között folyó peres ügyek intézésére szükségessé vált az ún. „vegyes bíróságok” felállítása. A felső-magyarországi főkapitányok utasításai a királyi katonaság és a polgárság közötti összetűzéseket és egyéb peres ügyeket, a katonák elleni vádak esetében a főkapitány hatáskörébe utalták. Abban az esetben azonban, ha a vádban városi polgár is érintett volt (a főbíró előzetes panaszára) a város és a főkapitány által kijelölt személyek törvényszéke elé utalták az ügyet.¹²⁷ Eleinte — talán az ilyesfajta törvényszékek újdonsága miatt — ezen ügyekbe a vármegyei hatóságokat is bevonták. Ez történt 1554-ben, amikor a város köveiteinek panaszára Seged György alkapitány lovasai és a polgárság közötti ellentétek kivizsgálásával I. Ferdinánd Mindszenty Imrét, Abaúj vármegye alispánját bízta meg. Az uralkodó a vármegyét arra kötelezte, hogy a vizsgálatot a város jogainak tiszteletben tartásával folytassa le, és számoljon be az ott elhangzó vallomásokról és a megye jogi ajánlásáról.¹²⁸ A későbbiekben — talán a város privilégiumainak jobb szem előtt tartása miatt — az ilyen perekbe már nem vonták be a vármegyét, hanem a tanácsot, illetve a katonaságot képviselő esküdtekből álló „vegyes törvényszékek” gyakorlata vált általánossá. Az 1570-es évekből ismerjük az első adatokat, amelyek a „vegyes” törvényszékek alkalmazásának gyakorlatát igazolják. A Kun György kassai hadnagy alatt szolgáló Vasváry Jánost és Szvinyey Istvánt rablás vádjával 1571. március 20-án először a profosznál, majd a főkapitány parancsára a városházán tartották fogva, ahol aztán hadiartikulusaik, illetve a város törvényeinek figyelembevételével ítélték halálra őket.¹²⁹ 1587-ben pedig Nikolas Weinsberger kassai polgár és a Kassán állomásozó királyi katonaság patikusa („Kaiser-

¹²⁵ HKA HFU RN 5. 1555. febr. fol. 109–111.

¹²⁶ AMK III/2. pur. 10. fol. 148. „*Quam in rem consulta communitas etiamsi concentire nollet, amplissimus tamen senatus consilium domini generalis secutus, nundinas pro tempore celebrandas non permisit.*”

¹²⁷ PÁLFFY G.: *Katonai igazságszolgáltatás*, 151.

¹²⁸ AMK Schw. No. 1718.

¹²⁹ AMK H III/2. sce. I. fol. 69.

liche und Königliche Majestät Kriegsvolcks alhie in Caschau Apotheke”) egyrésztől Kapronczay György a Szepesi Kamara számvevője, David Möß kamarai pénztáros, Jakob Heczer ezredszóltész (*Kriegsregimentschultheiß*), Paul von Breslau hadnagy, Lazarus Hoffman élelmezési mester, Wildrich Hack őrmester és Bernhard Schmidt ülnök, másrésztől pedig a városi szenátus előtt követte meg a tanácsot, amiért meggondoltalan módon sértő kifejezéseket tett ellene.¹³⁰ A város és a katonai igazságszolgáltatás képviselői az eljárásjogot érintő ügyekben is gyakran fordultak segítségért egymáshoz. 1579-ben például Vasantó Mátyás kassai polgár letartóztatását és bebörtönzését követően azzal védekezett, hogy lefogatása tévedésből történt, mivel állítása szerint egy katona követte el mindazt, amivel vádolták. A városi tanács ezért a főkapitány segítségét kérte ebben az ügyben, hogy megfelelő módon lehessen ítélni. Ugyanebben az évben a városi tanácsot szidalmazó Landsknechtet a városi bíró a *Regimentprofoß*-szal zárattott börtönbe.¹³¹ A különféle bűnesetek mellett a katonák és a polgárok közös vagyoni joggal kapcsolatos ügyeiben is a vegyes törvényszék járt el. Ebbe a kategóriába osztható Peter Merle „*Hoff undt Kriegshandlsman in Caschau*” vagyonának felosztása, ami egyfelől a Szepesi Kamara, és a felső-magyarországi német katonák ezredszóltésza, másfelől pedig a város által kirendelt esküdtek jelenlétében történt meg. Katonai és polgári személyek kijelölésére itt azért volt szükség, mivel Merle felesége megözvegyülését követően egy kassai kereskedővel házasodott össze.¹³² Ezzel egy időben a városi tanács Philipp Otth felső-magyarországi salétromfelügyelő kérésére, hogy „*mind a katonaság, mind pedig a város törvényszéke előtt nagyobb érvényességet nyerhessenek*” írták be a városi könyvbe Sebastian Kugler a felső-magyarországi német mezei hadak kapitányának rokonai, illetve felesége közti egyezséget.¹³³ A katonaság a városi törvényhatóság hatáskörét már a vegyes törvényszékkel is korlátozta. Ily módon már nem csak olyan kisszámú, elszigetelt esetekben kellett a várositól eltérő rendi státusszal rendelkező joghatóságot bevonni az ítékezés menetébe, amikor egy-egy polgár és nemesi állapotú között folyt peres eljárás, hanem a katonák és polgárok közötti, előbbieknél jóval gyakoribb kázusok esetében is. A tanács és a főkapitányok kapcsolatát a vegyes ügyekben hozott ítéletek be nem tartása, továbbá a szenátus mellőzése is igen gyakran befelhőzte. A Kassával igen rossz viszonyt kialakító Feledy Eusták ellen benyújtott „panasztmög” egyik visszatérő fordulata az volt, hogy a főkapitány nem hajlandó eljárni a városban garázdálkodó katonák ellen.¹³⁴ A polgársággal egyébként ideális kapcsolatot fenntartó Hans Rueberrel szemben a szenátusnak az volt az egyik kifogása, hogy a város régi törvényhatóságát semmibe véve az uralkodó tisztjei nem tartják magukra nézve kötelezőnek a tanács döntéseit, mégha azok a város területén lévő ingatlanokra vonatkoznak is.¹³⁵ Prépostváry Bálint főkapitány-helyettes és a város között 1590-ben robbant ki hatásköri vita a vicegenerális egyik katonája, Borsos Sámuel, illetve a kassai Kaspar Trollis közötti polgári per miatt. A főkapitány — joggatlanul — saját törvényszéke elé idézte a feleket és ezáltal

¹³⁰ AMK H III/2. pur. 7. fol. 94.

¹³¹ „*Quidam Lancziger suis obtractionibus ac defamationibus Inclitum Senatam deformavit turpiter quem Judex incarceratione curavit per bedellum Lanczgerorum vulgo profos.*” AMK H III/2. mac. 21. fol. 67., 21.

¹³² AMK H III/2. pur. 10. fol. 32–40.

¹³³ Uo. fol. 22–26.

¹³⁴ HKA HFU RN 5. 1555. febr. fol. 109–111. A főkapitány hasonlóképpen a várost is azzal vádolta, hogy nem hajlandók az ellene elkövetett sérelmeket orvosolni. Uo. fol. 104–107.

¹³⁵ AMK H III/2. for. 4. fol. 219–222.

nyilvánvalóan megsértette a szabad királyi város jogait. A Prépostváry és a szenátorok között kiobbant viszály csak a városban állomásozó királyi tisztek közbenjárására, két hordó bor elajándékozásával tudott nyugvópontra jutni.¹³⁶ A város a 16. század folyamán mindvégig megpróbálta megőrizni bírósági hatáskörét a katonai hatóságokkal szemben. Ez leginkább abban az esetben válik nyilvánvalóvá, amikor a szenátus azokban az ügyekben vonta felelősségre egyes városi polgárokat, amikor azok a kedvezőbb ítélet reményében a katonai ítélőszékhez és nem saját törvényhatóságukhoz fordultak. Az ilyen (egyébként meglehetősen ritka) esetekben a tanács az idegennek talált ítélőszék elé vitt perekben vétkesnek találta a lehető legszigorúbb büntetéssel súlytotta. A szenátorok csak Hans Rueber főkapitány kérésére álltak el Leonard Bader súlyosabb elítélésétől, aki ügyében a bíró helyett az ezredszékhöz fordult jogorvoslatért.¹³⁷ A városi börtönőr is amiatt szenvedett két nap áristomot, hogy Nagy Gáspár tizedes feleségének ügyét nem a város bírájával, hanem elsőként a hadbíróval közölte.¹³⁸

Úgy tűnik, hogy a városi bíróságnak a Kassa, illetve a városszövetség által közösen felfogadott katonák feletti, mintegy „hadúri” jogát a főkapitányok általában tiszteletben tartották. Amikor Újfalusi Kovács Jakab a Kassa által fizetett, Munkácson állomásozó gyalogok hadnagya szolgálati idejének letelte előtt elhagyta a várat, és a többi katonát is erre bízta, a városi tanács ítélte őt nyakkalodára és örökös jobbagyságra, figyelembe véve a főkapitány, illetve Komornyik Ferenc a felső-magyarországi városok gyalogjainak kapitánya kérését és más polgárok jótállását.¹³⁹ Prépostváry Bálint egri kapitány pedig 1592-ben a kassaiak ott szolgáló katonáinak engedetlensége miatt kérte a várost, hogy teremtsen rendet köztük, mivel ő maga ebben az ügyben nem illetékes.¹⁴⁰

A katonaság élelmszer- és zsoldellátásának hiányosságai és a kamara pénzhiánya miatt a Kassán állomásozó katonaság és a város között a városi haszonvételek ügye is állandó konfliktusforrássá vált. A legfontosabb ezek közül a borkimérés joga volt, mely a város egyik legfontosabb jövedelemforrását jelentette.¹⁴¹ Az *educillatio* azonban nem csak a szabad királyi város, és a legtöbb magánföldesúr,¹⁴² hanem a végvárakhoz tartozó birtokok jövedelmeinek is a nagyobb részét tette ki. Eger bevételeinek több mint fele a várkapitány által kiméretett bor eladásából származó pénzből származott.¹⁴³ Szatmár várának számadásai szerint pedig a vár évi mintegy 18 000 forintos jövedelméből a kocsmáltatás 1569/70-ben közel 12 000, 1570/71-ben pedig 9600 forint hasznót hajtott.¹⁴⁴ A bor kis tételben való árusításának jövedelmezőségére jellemző, hogy a végvári uradalmakban a környező dézsmák bérléséből származók mellett a vásárolt borok kimérése is jelentős profittal kecsegtette a vár gazdálkodásával megbízott udvarbíró. Szikszay Imre tokaji provisor 1576 februárjában a szokásos 10-12 forintos hordónkénti

¹³⁶ Uo. pur. 9. fol. 164–165.

¹³⁷ Uo. mac. 21. fol. 61.

¹³⁸ Uo. sce. 1. fol. 23. További példaként l. uo. mac. 21. fol. 64–65.

¹³⁹ Uo. sce. 1. fol. 50.

¹⁴⁰ AMK H. I. 4331/8.

¹⁴¹ LADOMERSZKY PÁL: *Kassa gazdaságpolitikája*, 19., 30–32.

¹⁴² PACH ZS. P.: *Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés*. 145–147., konkrét példákat l.: KISS I., N.: *Nagybirtokok ártermelése*. 149–150., Uő: *Monumenta Zrinyiana*, 2. köt. 327–364., Uő: *Uradalmi gazdálkodás*, NÉMETH I.: *Szabad királyi városok és nagybirtokosok*, 22–28.

¹⁴³ RÚZSÁS L.: *Az egri vár gazdálkodása*, 37–43.

¹⁴⁴ MOL MKA E 554 (Vár. és kam. ir.) Fol. Lat. 1337/I. fol. 26–61., Fol. Lat. 1337/IV. fol. 315–338.

ár helyett a Dobó család birtokairól 16 forintért vásárolt bort, amiért a kamara felelősségre vonta. Az udvarbíró azonban válaszában arra mutatott rá, hogy a 400 icce bort tartalmazó hordókat iccénként 5 dénárért kimérve (ami nem volt a szokásosnál magasabb ár — Szatmáron iccénként 6-14 dénárért árulták a bort¹⁴⁵) 20 forintért tudta eladni.¹⁴⁶ Dianóczy István szerencsi udvarbíró pedig az ún. húspénz (*Fleischgeld*) kifizetése érdekében azt javasolta, hogy tiltsák meg a szerencsi egyháznak, hogy bort árulhassanak, ami „mynd penigh wytezeknek yob wolna. Merth amell pynzt en adok Nelyek azon pynzt ysmegh korchmamra wynnek”.¹⁴⁷ A felső-magyarországi nagy váuradalmak mindegyikében gondot okozott azonban a vár katonái, illetve az ott lakó nemesek magánkocsmáinak forgalma, ami megnehezítette a végvárok ellátását.¹⁴⁸

Miután a kassai helyőrség közrendű katonáinak a 16. század második felében napi egy-egy pint bor járt, és (miután — mint láthattuk — a végvárbéli kocsmák is meglehetősen látogatottak voltak) napi fogyasztásuk még ennél nagyobb lehetett, a Kassán állomásozó nagylétszámú helyőrség élelmiszer-ellátásának nagy részét kitevő borból nagy mennyiségre volt szükség.¹⁴⁹ Nem meglepő tehát, ha Zoltán Imre kassai élelmezőtiszt 1554–1557. évi elszámolásában a vásárolt bor kocsmáltatásából évente mintegy 700, a tizedbor kiméréséből pedig kb. 6500 forint haszon származott.¹⁵⁰ Éppen ezért a boreladás miatt Kassa és az ott állomásozó katonaság között már igen korán érdekellentétek keletkeztek. Szapolyai János 1540-ben még úgy állapodott meg a kassaiakkal, hogy felváltva egy hónapig az uralkodó, egy hónapig pedig a város mérethet ki bort.¹⁵¹ A város Habsburg kézre kerülését követően azonban az *educillatio* is nyomban a tanács mindennapos panasza közé került. A királyi katonaság ellátásának prioritása a kassaiak mind gyakoribb felterjesztéseire adott válaszokból és a felső-magyarországi kamarai jövedelmeket felügyelő Werner György véleményéből világosan kiderül. Werner 1553. évi válaszában a város érdekeivel szemben az uralkodói borkimérést a helyőrség ellátása miatt mindenél fontosabbnak vélte,¹⁵² így a városnak el kellett tűnie, hogy az élelmező mesterek szabadon szállítsanak bort Kassára, ahol azt saját kocsmájukban mérték ki.¹⁵³ A kassaiak többszöri kérésére azonban Ferdinánd még ebben az évben a város haszonvételi jogainak védelmében írt parancslevelet a Magyar Kamarának, amit azután utódai a 16. század során többször megismételtek — valós érdekeiket tükröző más mandátumaik miatt általában hatástalanul.¹⁵⁴ Éppen ezért a 16. század közepén az uralkodó privilégiumlevelei ellenére a Kassára kiküldött biztosok legfontosabb feladatai közé tartozott, hogy a királyi kocsmáltatásról a város képviselőivel tárgyaljanak. Honorius Königsberg és Báthory András, illetve Thurzó György tárgyalásai azonban nem jártak eredménnyel, mivel

¹⁴⁵ Uo.

¹⁴⁶ MOL MKL E 254 (Repr., inf. et inst.) 1576. febr. No. 14.

¹⁴⁷ Uo. 1579. apr. No. 19.

¹⁴⁸ Szendrő: Uo. 1575. márc. No. 5., 1576. szept. No. 7., Szatmár: Uo. 1575. apr. No. 8., Tokaj: Uo. 1579. júl. No. 6.

¹⁴⁹ MOL MKL E 41 (Litt. ad cam.) 1563. No. 8.

¹⁵⁰ MOL MKL E 554 (Vár. és kam. ir.) Fol. Lat. 1181. fol. 20–32.

¹⁵¹ AMK Schw. No. 1633. Ez a módszer inkább a földesúri mezővárosokra emlékeztet.

¹⁵² HKA HFU RN 4. 1553. apr. fol. 11–14.

¹⁵³ MOL MKL E 15 (Litt. exp.) 1553. jún. 16., 1554–56. 22. sz., AMK Schw. No. 1691., 1689., MOL MKL E 21 (Ben. res.) 4. köt. fol. 146. 1553. aug. 25.

¹⁵⁴ Uo. fol. 174. 1553. szept. 9., FARKAS R.: *Kassa árúmegállító joga*, 35.

mindkét alkalommal a város heves ellenállásába ütköztek. Az 1554 végén Kassára kirendelt biztosok előtt a felső-magyarországi városok közösen is tiltakoztak a szerintük jogtalanul fenntartott királyi borkimérés ellen.¹⁵⁵ Báthory András és Honorius Köngsberg jelentése mellett Werner György felterjesztése világít rá a legjobban arra, hogy az uralkodó miért kényszerült saját hasznára kocsmáltatni. Véleménye szerint a királyi *educillatio* a katonaság megfelelő ellátása és a helyőrség zsoldkiegészítése miatt is mindenképpen szükség van. A kamaraigazgató (aki korábban eperjesi jegyzőként hasonló ügyekben többször képviselte az Udvarban a városszövetség érdekeit¹⁵⁶) ugyan megértette a kassaiak problémáit, ami az addig monopolhelyzetben lévő polgárok és a városi tanácsnak egyaránt jelentős jövedelemkiesést okozott,¹⁵⁷ ezért annak megoldására egy általa elfogadhatónak vélt kompromisszumot javasolt. Elgondolása szerint ha az uralkodó úgy dönt, hogy saját kocsmáltatását megszünteti a városban, a kassaiakat köteleznie kell, hogy mindig elegendő bort tartsanak a városban, másrészt pedig méltányosnak találná, ha a kiesett jövedelmek pótlásaként a város ingyen örletné meg a helyőrség számára szükséges gabonát.¹⁵⁸ Werner javaslata azonban nem valósulhatott meg, mivel egyrészt a város ezekben az években még saját állandó borellátását sem tudta biztosítani,¹⁵⁹ másrészt pedig a felső-magyarországi katonai igazgatás vezetői felismerték a kocsmáltatásban rejlő kitünő üzleti lehetőséget, ami különösen a speyeri egyezményt követő években egyre nagyobb súllyal játszott szerepet a régió katonaságának anyagi ellátásában.¹⁶⁰ A Habsburg uralkodók is (noha többször megerősítették a város kocsmáltatási jogát) ismerve az *educillatio* jelentőségét, és miután elsősorban a város védelmét, és a katonaság ellátását tartották szem előtt, ezért utasításaikban a főkapitányt minduntalan a borkimérés szakadatlan folytatására kötelezték.¹⁶¹ Éppen ezért aligha csodálkozhatunk, hogy az 1560-as évektől kezdve a 16–17. század során a királyi kocsmáltatás miatt kitört ellentétek állandósultak, és az erdélyi fejedelmek idején sem szűntek meg.¹⁶² A királyi borkimérés mellett maguk a katonák is árusítottak bort, főként azok a nemesi státusszal is bíró vitézek, akik szőlőbirtokkal is rendelkeztek. A tanács Pethő János kapitány ellen benyújtott panaszlevelében is kiemelt helyet szenteltek a városban élő és katonának álló nemesek jogtalanságainak, akik közül sokan hol kis tételben (kimérve), hol pedig nagy mennyiségben, azaz hordónként adták el borukat, amivel a kassaiak szerint igen nagy károkat okoztak.¹⁶³ A bort főként a hadszertárban, a főkapitányi élelmezőházban és a királyi mészárszékekben árulták, ahol az

¹⁵⁵ HKA HFU RN 5. 1555. febr. fol. 54–57., 78–89., és uo. 1557. aug. fol. 6–27., illetve a város ellenállására: AMK Schw. 1763. No., ill. HKA HFU RN 5. 1555. febr. fol. 102–104.

¹⁵⁶ HAIN G.: *Lőcsei krónika*, 43.

¹⁵⁷ A jelentés tanúsága szerint a királyi kocsmát jóval többen látogatták, mint a városit, és emiatt a kassaiak nem tudtak elegendő hegyaljai bort eladni a korábbinál nagyobbra nőtt belső piacon. MOL MKL E 41 (Litt. ad cam.) 1555. No. 37.

¹⁵⁸ Uo. 1555. No. 37.

¹⁵⁹ AMK Schw. No. 1690., 1737.

¹⁶⁰ MOL MKL E 41 (Litt. ad cam.) 1564. No. 16.

¹⁶¹ MOL MKL E 21 (Ben. res.) 4. köt. fol. 139–140. 1553. jún. 13., ill. MOL MKL E 249 (Ben. man.) 1578. No. 106.

¹⁶² Garay Mátyás élelmezőmester szerint a prófontmesterek házában mindig is szokás volt bort, sört és égetett szeszt kimérni. MOL MKL E 41 (Litt. ad cam.) 1564. No. 16., E 254 (Repr., inf. et inst.) 1579. máj. No. 6., ill. E 554 (Vár. és kam. ir.) Fol. Lat. 1242. fol. 8–9., MKA E 204 (Miss.) Lippay Gáspár–Rakovszky György, 1652. szept. 13., KERÉKES GY.: *A kassai polgárok zaklatása*. 32–34.

¹⁶³ AMK Schw. No. 1971.

uralkodó tisztjei tartottak fent kocsmát,¹⁶⁴ de saját szálláshelyükön is gyakran mértek ki bort.¹⁶⁵ A város a 16–17. század folyamán többször is panasszal élt ez ügyben, ám ezek ismétlődő sokasága jelzi, hogy a királyi borkiméréshez hasonlóan ez ügyben sem született a város számára megnyugtató megoldás.¹⁶⁶

Hasonló volt a helyzet az időnként a szokásosnál is nagyobbra emelt létszám, illetve rossz termés esetén a bort pótló sör esetében is. A városban állomásozó német katonák már az 1550-es években sörfőzőt állítottak fel, és ott a tanács tiltakozásai ellenére sört mértek ki.¹⁶⁷ A kassai sörfőzőház építésének terve Zay Ferenc főkapitánysága alatt (1560–65) vetődött fel, amikor a megnövekedett borigény és a rossz termés miatt a katonaság ellátása veszélybe került. A királyi sörfőzőház már 1564-re felépült, és a királyi borkimérésnél tapasztaltakhoz hasonlóan éles viták kiváltója lett a szenátus és a főkapitány között.¹⁶⁸

Ezek a problémák azonban nem voltak egyediek. Az *educillatio* nem csak Kassán, de az összes nagy helyőrséggel rendelkező városban problémát okozott. Komáromban a borkimérés állandó viszályok forrása volt a város kereskedői és a katonaság között. A 17. század elejére kiépülő Érsekújvár erődvárosához hasonlóan Komáromban is úgy szabályozták a kocsmáltatást, hogy az év két hónapjában csak az uralkodó mérethetett ki bort, míg az év többi szakaszában a város értékesítette bortermését.¹⁶⁹

A borkimérés mellett Kassa hűsvágási jogát (*macellatio*) sértette a katonaság azzal, hogy a helyőrség jobb húsellátása érdekében saját mészárszéket tartott fenn. A város már 1553-ban panaszt emelt a kapitány által felállított mészárszék ellen, de I. Ferdinánd parancslevelében utasította a várost, hogy miután Feledy kérését jogosnak találta és — a királyi kocsmához hasonlóan — engedélyezte a mészárszék tartását, annak működését semmiképp ne akadályozzák.¹⁷⁰ A városi tanács haragja később oda vezetett, hogy a tömlöc mellett, a piactéren épült „*királyképe mészárszéket*” a kassaiak az erdélyi fejedelemek 17. századi támadásai idején két ízben is elfoglalták. A mészárszéket Keviczki János bíró utasítására 1644-ben (mielőtt a bármilyen párton álló katonaság vezetője beleszólhatott volna) Forgách Ádám felső-magyarországi főkapitánynak a városból való távozása és Rákóczi György bevonulása közötti napon a földdel tették egyenlővé. Újjáépítésére pedig csak Wesselényi Ferenc főkapitánysága alatt, az 1640-es évek legvégén került sor.¹⁷¹ A királyi mészárszéken elsősorban a katonáknak árúsították ki a Szepesi Kamara által felvásárolt szarvasmarhát, de a város panaszai és az egri káptalan által 1652-ben lefolytatott vizsgálat tanúinak vallomása szerint a kassaiak egy része is itt vásárolt.¹⁷²

A katonaság megtelepedésének egyik következménye volt a legeltetésből, a várost övező kertek feldúlásából és a város árkainál létesített halászhelyek lehalászásából a

¹⁶⁴ MOL MKA E 554 (Vár. és kam. ir.) Fol. Lat. 1181. fol. 81–86., ill. MOL MKL E 249 (Ben. man.) 1590. No. 177.

¹⁶⁵ Uo. 1582. No. 148.

¹⁶⁶ AMK H I. 4226/128.

¹⁶⁷ Uo. Schw. No. 2102.

¹⁶⁸ MOL MKL E 41 (Litt. ad cam.) 1563. No. 46., 1564. No. 19., 53., KERÉKES GY.: *A kassai polgárok zaklatása*, 34.

¹⁶⁹ MOL P 287 (Forgách cs. lt.) II. Ser. Fasc. HH. fol. 15–16., ill. Érsekújvár uo. fol. 490–491.

¹⁷⁰ AMK Schw. No. 1690., 1691.

¹⁷¹ MOL MKA E 554 (Vár. és kam. ir.) Fol. Lat. 1181. fol. 81–86.

¹⁷² Uo.

polgárokat ért károk jelentős száma. Erre panaszkodott az 1530-as évek végén Eperjes városa, és Kassa kérelmeiben, továbbá a katonaság ellen az uralkodóhoz benyújtott felterjesztéseiben a legeltető, kertfosztogató és jogtalanul halászó katonák képét minduntalan fellelhetjük.¹⁷³ A felsorolt problémák közül egyedül a város rétjeiben károkat okozó katonák lovainak ellátásához elengedhetetlenül szükséges legelők ügyében jött létre — uralkodói parancsra — megegyezés a város és a főkapitány között. I. Ferdinánd ugyanis 1558-ban megparancsolta Forgách Simon kassai alkapitánynak, hogy egyezzen meg a várossal a legelők dolgában, miszerint az esküdekkel együtt jelöljék ki a város legelőinek azt a részt, ahol az év egy bizonyos szakaszában a katonaság szabadon legeltetheti lova-
it.¹⁷⁴ Az országgyűlés a földesurak és a városok kérésére 1566-ban szabályozta először hasonló módon a katonák lovainak legeltetését.¹⁷⁵ A kezdeti nehézségek ellenére,¹⁷⁶ a 16. században a katonaság és a város által használt legelők különválasztották, mely aztán a 17. század végéig egyazon területen maradt. Pethő Zsigmond vicegenerális például 1664-ben arra kért engedélyt Wesselényi Ferenc főkapitánytól, hogy az elmúlt évek gyakorlatát követve engedélyezze számára, hogy „az Generálissághoz tartozó kassai Réten” legeltethessen.¹⁷⁷ Ez a kompromisszum hozzájárult ahhoz, hogy a polgárság és a katonaság közötti helyzet ebben az ügyben normalizálódjon.

A katonaság nagy számban történő megtelepedése kapcsán és a város főkapitányi központtá válásával tehát a város önkormányzati jogai igen nagy mértékben csorbát szenvedtek. Magának a városnak, de az egyes polgároknak is meg kellett osztozniuk a város ún. kisebb haszonvételein az uralkodó támogatását mindenkor maga mögött tudó főkapitányokkal, illetve a királyi seregek hatékonyabb ellátására létrehozott kamarai szervekkel. Ha ezt a szituációt annak bevételi oldaláról vizsgáljuk meg megállapítható, hogy a polgárság kénytelen volt lemondani azon haszon nagy részéről, amelyet a több száz, néha több ezer katona által képzett fogyasztói bázis hajtott — ami a hadseregszállításból eredő profitszerzési és tőkefelhalmozási esélyeiket is jócskán csökkentette. Sőt, az adatok tanúsága szerint némelykor még a városban hagyományosan megforduló vásárlóréteg (vagyis a városban lakó, és saját terméssel nem, vagy csak kisebb mennyiséggel rendelkező kassaiak, és a külvárosiak) közül is el-elcsábítottak egyeseket. Mégis szinte önmagától felvetődik az a kérdés, hogy vajon a kamarai és kapitányi kocsmák és mészárszékek forgalma valóban lefedte-e a teljes katonaságot, vagy pedig lehetőség nyílt-e arra, hogy a város, illetve a polgárok tulajdonában lévő kimérések forgalma jelentősen megegyezzen. Erre egyedül a múlt századi selejtezések miatt csak kis számban, töredékesen fennmaradt városi számadáskönyvek vizsgálata adhat választ, amely azonban már túlmutat jelen tanulmány keretein. A kérdés jogi oldalát feszegetve már más, de az előbbiekhöz hasonlóan nem túl sötét képet vázolhatunk fel. A Kassán felállított kamarai és hadiigazgatási szerveknek a vesztes mohácsi ütközetet követő éveket jellemző katonapolitikai

¹⁷³ ÖStA HHStA UA AA Fasz. 35. 1538. jún. fol. 94–95., AMK Schw. No. 1862., 1958. Pesthy Ferenc felső-magyarországi kamaraignagyzató jelentésében arról számolt be a Magyar Kamarának, hogy 1558 nyarán a szőlők nagy részét a katonák letarolták és így a termés igen rossz volt, ami miatt a bor ára a 20 forint fölé emelkedett. HKA HFU RN 7. 1559. febr. fol. 239–242. Vö.: CJH 1555:10., 1567:2., 29., 1603:10. tc.

¹⁷⁴ AMK Schw. No. 1958.

¹⁷⁵ CJH 1566:20. tc.

¹⁷⁶ AMK Schw. No. 2155., H I. 3219/70. Az 1566-ban hozott törvénycikkeket a század folyamán még kétszer meg kellett erősítenie az országgyűlésnek. CJH 1578:14., 1588:22. tc.

¹⁷⁷ MOL MKA E 204 (Miss.) Pethő Zsigmond–Wesselényi Ferenc Kassa. 1664. máj. 5.

helyzetben valamelyest bele kellett avatkozniuk a városi önkormányzatba. A katonaság és a polgárság együttéléséből fakadó kihívások és a (mindkét fél számára szükséges, sőt még a polgárság számára is különféle előnyökkel járó¹⁷⁸) védelmi rendszer működtetéséhez elengedhetetlen együttműködés miatt pedig olyan *modus vivendi* kellett létrehozniuk, ami mindkét fél által elfogadható kompromisszumok hosszú sorát jelentette. Noha ezek az ilyen megoldások természetéből fakadóan nem elégtették ki egyik fél teljes megelégedését sem — amiről a város vissza-visszatérő panaszai, továbbá a kamara és a főkapitányok hatáskörszélesítő próbálkozási árulkodnak —, mégis a Kassa és a felső-magyarországi városszövetség alkotta politikai háttér, illetve a város stratégiai szerepének második sorba szorulása miatt e tekintetben a 16. században nem mutatkoztak azok a jelek, amelyek például a magyarországi erődvárosi fejlődés mintájául szolgáló Győr esetében mutatkoztak.

A főkapitányok és a kassai szenátus viszonyát egyetlen konfliktusforrásként a vallásügy tudta oly mértékben megrontani, hogy emiatt komoly összetűzésekre került sor. Az öt város korán a lutheri elveket valló hitelvekhez csatlakozott, a 15. század óta fennálló felső-magyarországi városszövetség egyházi vezetői és presbiterei jelenlétében megalkotott *Confessio Pentapolitana* pedig a reformáció történetének egyik fontos alapokmányává vált.¹⁷⁹ Kassán a lelkészi állásra az 1531-ben meghívott Dévai Bíró Mátyást Szalaházy Tamás egri püspök Pekry Lajos huszáraival fogatta el, és hurcoltatta el a polgárok nyílt ellenkezése mellett.¹⁸⁰ Az itt székelő főkapitányok, úgy is mint a Habsburg uralkodók hatalmának helyi megtestesítői (királyképe) instrukcióiban eleinte mindig szerepelt a vallás ügye. Ahogy Feledy Eustákot, úgy Dersffy Istvánt is arra kötelezték, hogy a luteránus és más reformált felekezet követőit a püspököknek eretnekeként szolgáltassák ki, továbbá minden erejükkel védelmezzék a Kassán még megmaradó szerzeteseket és katolikus papokat.¹⁸¹ Közülük Feledy és Zay Ferenc esetében rendelkezünk adatokkal arról, hogy a várossal összetűzésbe kerültek. A kapitányok fellépése a város által elismert lelkészek ellen mindkét esetben óriási felzúdulást váltott ki és a főkapitányoknak katonai eszközöket kellett igénybe venniük, hogy a rendet fenntarthassák. A mélyen katolikus Feledy Eusták Konrad Henkel kassai német lelkész ellen lépett fel,¹⁸² de a valódi botrányt a szintén lutheri hitelveket valló Johann Sommer és tanítványa, Bornemissza Péter elfogatása okozta. Mestere bebörtönzése elleni tiltakozásul Bornemissza azt a csínyet eszelte ki, hogy a katolikusok kigúnyolásaként angyalként bukkan fel a szobájában imádkozó Feledy előtt. A tréfát nem értő főkapitány azonban tettelesen bántalmazta őt, majd Sommerhez hasonlóan fogságba vetette. Az esetre később is szívesen visszaemlékező Bornemissza Pétert börtönéből saját verziója szerint „*Az angyal vivé ki*”, hiszen a töm-

¹⁷⁸ NÉMETH I.: *Végvárok, városok, hadseregszállítók*. Nem véletlen, hogy éppen a kassaiak kérték, hogy a Szepesi Kamara székhelye a városban legyen. AMK Schw. No. 2807.

¹⁷⁹ KEMÉNY L.: *Reformáció Kassán*, 14., ZOVÁNYI J.: *A reformáció Magyarországon*, 261–263., BRUCKNER GY.: *Az 1530. évi augsburgi birodalmi gyűlés*.

¹⁸⁰ A kassaiak az eperjesiekkel együtt többször is kérelmet nyújtottak be az uralkodóhoz a bebörtönzött Dévai kiszabadításáért. ZOVÁNYI J.: *A reformáció Magyarországon*, 96–98., KEMÉNY L.: *Reformáció Kassán*, 10–11.

¹⁸¹ KÁRFFY Ö.: *Adatok Kassa történetéhez*, 466., AMK Schw. No. 1780.

¹⁸² KEMÉNY L.: *Reformáció Kassán*, 65.

löcajtó feltörését követően sikerült elmenekülnie a kapitány haragja elől.¹⁸³ A polgárság felháborodása, amelyet a lelkészük és a tanítványa elleni retorziók okoztak, olyan mértékű volt, hogy az 1554 végén a városba kiküldött királyi biztosoknak Feledy már amiatt mentegetődzött, hogy kénytelen volt a katonaságot a templom köré gyűjteni, hogy a város utcáiról a főtérre özönlő fegyverekkel felszerelt lakosságot féken tarthassa. Az eseményekre visszaemlékező kapitány véleménye szerint elsősorban a még mindig börtönben ülő egykori ferences szerzetes, Johann Sommer és Ormándy Demeter miatt a polgárság további megmozdulásaitól jobban kell tartani, mint a külső támadástól.¹⁸⁴

Feledy utóda, Tharnóczy András már 1554-ben királyi biztosként is a katolikus megújulás képviselőjében lépett fel a felső-magyarországi városszövetség ellenében,¹⁸⁵ és az őt követő főkapitányok, illetve a város vezetése közötti viszony továbbra sem lehetett viszálytalan a vallási kérdésekben. Noha Thelekessy Imrénél a protestantizmus hívei valamelyest még védelmet is találtak, Zay Ferenc kapitánysága alatt (a Verancsics Antallal történt megegyezést követően) Huszár Gál elfogatásakor az 1553-ban történetekhez hasonló látványos tumultuózus jelenetekre került sor.¹⁸⁶ A Zay okozta felzúdulást követően a vallás ügyében normalizálódott a helyzet a kapitányok és a kassaiak között, és a szintén az ágostai hitvallást követő Hans Ruebertől, akit az elődje által üldözött Bornemisza támogatói közé sorolhatunk, a református vallást gyakorlók teljes védelmet élveztek.¹⁸⁷ A 16. századot lezáró „hosszú” háborúig — Giorgio Basta templomfoglalásáig¹⁸⁸ — nincsenek adatok arra, hogy a főkapitányok a városi polgárságot vallásgyakorlásában akadályozták volna. Úgy tűnik, hogy a Bocskai felkelést követő évtizedekben ebben a kérdésben ismételten nyugvópontra jutott a főkapitányok és a polgárság közötti viszony. Igaz, a felekezeti ügyét a korábbinál nagyobb figyelemmel kísérte a városi lakosság, és minden arra utaló jel gyanúsaként számított, hogy az uralkodó tisztjei rá akarnak kényszeríteni a katolikus rítust a polgárságra.¹⁸⁹ A főként a Habsburgok rekatolizációs törekvéseit tükröző események mellett e témában az egyik legfontosabb kérdés az, hogy vajon mennyire korlátozták — ha egyáltalán volt erre módjuk — a főkapitányok a városi lelkészválasztási privilégiumát. Erre utal Gregor Melczer panasza, aki 1572-ben azt sérelmezte a tanácsnál, hogy Christoph von Teuffenbach főkapitány saját prédikátorát akarta ráerőltetni a városra.¹⁹⁰ Mento Gogreff pedig a Besztercebányára távozó Thomas Fröllich utódaaként Rueber ajánlásával szerezte meg a kassai lelkézséget, aki az 1579-től már a főkapitány udvari lelkészeként működő Gogreff és a Késmárkról Kassára érkező Mathias Thoraconymus, továbbá a Bels Benedek és a Pilcz Gáspár, illetve a felső-

¹⁸³ SCHULEK T.: *Bornemisza Péter*, 4–7., 126–127., NEMESKÜRTY I.: *Bornemisza Péter*, 24–27. A Bornemisza elleni vizsgálat jegyzőkönyvét l.: SZIMONIDESZ L.: *Kassa és környéke vallásos helyzete*.

¹⁸⁴ HKA HFU 1555. febr. fol. 104–107.

¹⁸⁵ ZOVÁNYI J.: *A reformáció Magyarországon*, 271.

¹⁸⁶ Az eddigi irodalom és levéltári források feldolgozásával az eseményeket legutóbb Botta István rekonstruálta. Botta I.: *Huszár Gál*, 173–198.

¹⁸⁷ NEMESKÜRTY I.: *Bornemisza Péter*, 24–25., 326., 334., 385., ill. SCHULEK T.: *Bornemisza Péter*, 131–132., ZOVÁNYI J.: *A magyarországi protestantizmus*, 176–177. Az is igaz azonban, hogy az országgyűlésen a tiltott felekezetek közé sorolt kálvinistákat a merev luteránus Rueber katolikus elődeihez hasonlóan üldözte. Uo. 181.

¹⁸⁸ PAULINYI O.: *Adatok Kassa rekatolizálásának*.

¹⁸⁹ AMK H I. 5221/26.

¹⁹⁰ Uo. 3129/85.

magyarországi városok lelkészei között folyó hitvitában is tevékenyen vett részt.¹⁹¹ Teuffenbach inkább elszigeteltnek, mint jellemzőnek mondható próbálkozásai azonban nem jártak sikerrel és Rueber is inkább a bevett lutheri hitvallás híveként az országgyűlések határozatait kívánta betartani, de a város középkorban kivívott szabad lelkészválasztási jogaiba nem szólt bele.¹⁹²

A katonaság és polgári társadalom mindennapi kapcsolatai

A katonáskodó társadalom és a városi lakosság közötti viszonyról elsősorban a rabló zsoldos és a vagyonát (többnyire joggal) féltő polgár képe villan fel előttünk. Amint azt már láthattuk, Kassára a város stratégiai (közigazgatási és ellátási) szerepe miatt a 16–17. század folyamán szinte mindig magas létszámú helyőrséget rendeltek. A főkapitányi haderő jelentős része azonban nem a városban, hanem a környékén lévő falvakban lakott,¹⁹³ amelyek jelentős része Kassa tulajdonát képezte. A város tehát a katonaságtól közvetlenül szenvedő lakosai képviselőjeként, továbbá a katonák erőszakoskodásait elviselni kénytelen jobbágyság földesuraként egyaránt sorozatos panaszokkal ostromolta az uralkodót és a kamarai szerveket. 1554-ben Feledy Eusták leggyakrabban a városhoz tartozó falvak jobbágyságai és az oda beszállásolt katonák között kitört (néha igen véres) összetűzésekről számolt be az Izabella királynétól nemrég megszerzett város kivizsgálására kiküldött királyi biztosoknak. A Tehányban elszállásolt Sebastian Citheredus királyi katonát például feleségével együtt Kassára felé jövet támadták meg a tehányi jobbágyság, akit ezt követően a faluban börtönöztek be. A király katonája ugyan megszökött a fogságból, de ottmaradt holmiját már nem tudta visszaszerezni. Ugyanekkor a felbőszült, lándzsákkal és késekkel felfegyverkezett újfalu jobbágyság Seged György kassai alkapitány egyik vitézét sebesítették halálra, majd a vérbefagyott katona tetemét az út melletti fa tövében hagyva menekültek el a tett színhelyéről.¹⁹⁴ A Kassa környékére elszállásolt katonák (elsősorban fizetatlenségük miatt¹⁹⁵) továbbra sem hagytak fel falvai fosztogatásával. A város a rabló német katonák miatt már a következő évben ismételt panasszal fordult az uralkodóhoz.¹⁹⁶ A sorozatos beadványok hatására I. Ferdinánd 1557-ben kénytelen volt Torda Zsigmond és Pesthy Ferenc személyében királyi biztosokat kijelölni a Dersffy István magyar katonái által elkövetett garázdálkodások kivizsgálására. A vizsgálat során felvonultatott számtalan tanú egybehangozóan a katonák ellen vallott. A biztosok által

¹⁹¹ ZOVÁNYI J.: *A magyarországi protestantizmus*, 176–177., 180–190. Rueber egyébként már győri lovaskapitányként is buzgón vetette bele magát a kálvinisták ellen indított hitvitákba. Uo. 246–247., 313. Pilcz és Bels hitvitájáról ld.: RÁTH GY.: *Pilcz Gáspár*, ill. Uő: *Két kassai plébános*, 226–238., 329–332.

¹⁹² A városok szabad plébánosválasztásáról ld.: KUBINYI A.: *Plébánosválasztások*.

¹⁹³ Werner György 1554-ben jelentette a Magyar Kamarának, hogy a kassai helyőrség fizetatlensége miatt a katonák, akik „*aut Cassoviae aut prope Cassoviam*” laknak, miután pénz nélkül nem élhetnek, ezért minél hamarabb ki kell őket fizetni. MOL MKL E 41 (Litt. ad cam.) 1554. No. 89. 1575-ben a Szendrőbe rendelt kassai katonák Szepsiből indultak el, (MOL MKL E 254 [Repr., inf. et inst.] 1575. nov. No. 9.) és Caspar Dissn királyi katona is Héthársról panaszkodott fizetatlensége miatt. MOL MKA E 554 (Vár. és kam. ir.) Fol. Germ. 855.

¹⁹⁴ HKA HFU RN 5. 1555. febr. fol. 104–107.

¹⁹⁵ HHStA UA AA Fasz. 78. 1557. ápr. 15., ápr. fol. 88–89.

¹⁹⁶ AMK Schw. No. 1774.

feltett kérdésekre adott válaszokból egyben az is kitűnik, hogy a falvakra rázúduló könnyűlovas alakulatok nem csak a parasztok élelmiszerkészleteit dézsmálták meg, hanem a rablásba belemelegedett huszárok a házakban talált mezőgazdasági szerszámokat és ruházati cikkeket is ellopták, így az általuk okozott kár a több ezer forintot is elérte.¹⁹⁷ A várostól már messzebb eső Garadna és Forró lakosait Rueber katonái szipolyozták ki teljesen, annyira, hogy a Forrónál jóval kisebb Garadnán az 1590–91-es mezőgazdasági évben a katonák által okozott kár a 200 forintot is meghaladta.¹⁹⁸

A katona–polgár viszonyt vizsgálva ezeknél jóval fontosabb a városi helyőrség és a polgárság szintén nem túl felhőtlen viszonyának a feltérképezése. A krónikák és felterjesztések néha túlzó adatai arra mutatnak, hogy a szűk városi térben ez a kényszerű együttélés már a kezdetekben sem volt összetűzésektől mentes. A 16. század eleji várostörténet egyik legszínesebb forrása, a Sperfogel-krónika bejegyzéseit felhasználó löcsei krónikából kitűnik, hogy a szepességi város szenátusa egyrészt az ide rendelt kapitányok szinte nyomasztó hatalmától tartott,¹⁹⁹ másrészt az állandó katonatartás a város kasszáját a megszokottnál jobban üritette ki.²⁰⁰ Hain Gáspár írásából szinte pontosan kitapogatható a takarékos, dolgos és életvitelében szerény, protestáns polgár (ahogy az „ideális polgár”, a „polgárideál” legfontosabb jellemzői a városok statútumaiban minduntalan felbukkanak) és a „henye”, inkább rablónak tartott katona közötti ellentét, a polgárság tartózkodása a katonaság életmódjával szemben. Sperfogel ugyanis leginkább azt vetette Katzianer katonáinak szemére, hogy a János-pártiakkal folytatott egyezkedések idején „*pompás lakomákat, összejöveteleket és tárgyalásokat rendeztek a löcseiek csúfságára és kárára.*”²⁰¹ A polgároknak a katonaságról alkotott képe egységesnek látszik. Heltai Gáspár kolozsvári lelkész a 16. század közepén a részegségről írt művében saját értékrendjén belül (amit egyenértékűnek tekinthetünk a városiak által ideális jónak tartottal) a katonáskodást közvetlenül a tolvajok bűne után helyezte, és a löcsei krónikás sem a legnagyobb megbecsülés hangján szólt a városba bevonuló német katonaságról.²⁰²

Ahogy arra már a városépítéset kapcsán kitértünk, a beszállásolás kérdése volt a legtöbb gondot okozó probléma, amely leginkább az egyes polgárok és a katonák közötti

¹⁹⁷ HHStA UA AA Fasz. 78. 1557. fol. 60–73., AMK Schw. No. 1846., 2139. Vö. a Krusith János csábrági kapitány elleni vizsgálatot: MOL E 210 (Misc.) Militaria 123. t. 10. sz.

¹⁹⁸ AMK H I. 3219/70., 4331/15. Hasonló adósságokról értesülünk Hans Knabe „*Gelbröckler Leutnandt*” leveléből Forró esetében is a „hosszú háború” első éveiben. Uo. 4636/29., 58.

¹⁹⁹ Sebastian Krupeck löcsei harmincados például Katzianer hatalmát maga mögött tudva vette el jogtalanul egy beszercebányai polgár árúját, amit belföldön kívánt értékesíteni. Amikor ezért a löcsei tanács maga elé rendelte, a főkapitány támogatásának ismeretében „*semmibe véve a városi hatóság tekintélyét vonatott színe előtt megjeleni, a tanács mégsem merészkedett ellene szigorúbban eljárni, mivel ekkoron Katzianer uram nála vala szállva.*” HAIN G.: *Szepességi avagy löcsei krónika*, 68. Az esetből kitűnik, hogy a löcsei harmincad, hasonlóan a kassaihoz, elsősorban Katzianer és nem a város ellenőrzése alatt állt.

²⁰⁰ Uo. 67–68. „[a löcseiek] *tönkre jutottak és a gyalogos és lovas őrség ellátása, élelmezése által a nyomorúságnak úgyszólván végső fokára hajtattván, állhatatos hűségükért a legkisebb ellenszolgáltatásban sem vala részük*”, mondja Sperfogelre hivatkozva (kissé talán túlozva) Hain.

²⁰¹ Uo. 74.

²⁰² HELTAI G.: *A részegségnek és tobzódásnak*, 58. A polgárságnak a katonákról alkotott véleményét jól illusztrálja az 1556-ban Löcsére vonuló Dietrich Marzel (később a kassai német Landsknechtek kapitányaként teljesített szolgálatot), ill. katonáinak jellemzése: „...*Dietrich Marzel...hadi dolgokban szerfelett jártas, de hitetlen és dőlyfős ember. Továbbá 600 nehéz fegyverzetű lovas [vonult be Löcsére], kiknek kapitánya Buchem [Puchheim, a Szepességbe vezényelt német haderő parancsnoka], aki erkölcsre és életmódra nézve semmiben sem különbözött az előbbiül.*” HAIN G.: *Szepességi avagy löcsei krónika*, 102–103.

összetűzések gyúpontjául szolgált. Nem volt ez másképp Európa más országaiban sem. A spanyolországi Rojas lakóinak panasza²⁰³ mellett a már idézett Joseph Fürtenbach hadmérnök, az ulmi Stadtbauamt vezetője, munkájában a stratégiai okokon kívül a kapuerődök építése azért lenne fontos, mivel „*nicht weniger auch der Inwohner oder Burger mit Einquartierung für die Soldaten verschonet werde.*”²⁰⁴ A német mérnök emellett helyesnek tartotta, ha minden egyes bástyán létesítenek egy-egy őrhelyet, ahol a katonák családjukkal lennének elszállásolva, hogy „*Zu noch mehrerm Behelff, damit man desto mehr Kriegsvolk, und solches ohne molestierung der Inwohner halten möge.*”²⁰⁵

Mint láhattuk, a város polgárainak házába történt beszállásolás okozta Löcsén és Eperjesen is a legnagyobb felháborodást a polgárság és a katonák között, ahol pedig jóval kevesebb katona volt, mint Kassán. A 16. század első felében ideiglenesen a főkapitányi haderő központjává váló Eperjes tanácsa és a felső-magyarországi városszövetség a Sáros megyei városban tartott gyűlésén leginkább a katonaság beszállásolása miatt keletkezett károkról panaszkodtak az uralkodónak.²⁰⁶ Martin Duschka bártfai polgár többek között a katonaságtól elszenvedett káraitra hivatkozva kérte, hogy a kamara a városban felállított harmincadhely vezetésével őt bízta meg.²⁰⁷ A 16. század közepétől a felső-magyarországi főkapitányság központjaként funkcionáló Kassán az előbbieknél jóval nagyobb gyakorisággal értesülhetünk a polgárházakba elszállásolt katonák és a házak tulajdonosai közötti összetűzésekről. A város panaszainak visszatérő motívuma volt a városban lévő nem csekély számú katona házfoglalása, ami miatt többen arra kényszerültek, hogy Kassát elhagyva máshol telepedjenek le.²⁰⁸ A katonák elleni gyűlölet okai között Feledy Eusták kassai kapitány beszámolójában is előkelő helyet foglalt el a beszállásolás. A kassaiak olyannyira a város falain kívül szeretnék volna látni a katonaságot, hogy az uralkodó parancsára kivonuló hadsereg visszatérő katonáit házaikba nem fogadták be, továbbá lovaik istállóigényét sem elégítették ki — állította a főkapitány. A házak túlszűfolttsága mellett állandó konfliktusforrás volt a beszállásolt katonák viselkedése, állandó viszálya kényszerű vendéglátóikkal. Az 1554-ben oda rendelt két királyi biztos is arról értesülhetett a szenátoroktól, hogy a katonák közül többen, de különösen Kálnássy és Újfaluassy Lázár, a királyi sereg tisztjei házigazdáikkal rosszul bánnak és állandóan mocskolódva szidják őket.²⁰⁹ A választott község 1557-ben kiadott articulusaiban főként a házakban lakó katonák által okozott károkról számolt be, ezért arra kérte a szenátust, hogy ennek megakadályozására járjanak közben a főkapitánynál.²¹⁰ Minden valószínűség szerint a beszállásolással járó kellemetlenségek a kezdetektől fogva nagy gondot okoz-

²⁰³ MUÑOZ, A. C.: *Città e difesa*, 98–99.

²⁰⁴ FÜRTEBACH, J.: *Architectura universalis*, 9–11.

²⁰⁵ Uo. 14–16.

²⁰⁶ HHStA UA AA Fasz. 35. 1538. jún. 22. fol. 94–99.

²⁰⁷ HKA HFU RN 7. 1558. márc. fol. 9.

²⁰⁸ AMK Schw. No. 1827., 1927. Vö.: MUÑOZ, A. C.: *Città e difesa*, 98–99.

²⁰⁹ HKA HFU RN 5. 1555. febr. fol. 104–107., 109–111.

²¹⁰ AMK Schw. No. 2404. Kiadta: KOLOSVÁRI S.–ÖVÁRI K.: *Magyar törv. hatóságok jogszabályai*, 2. köt. 2. rész. 95–100. A beszállásolással felmerülő problémák eztán állandó témájául szolgáltak a város szenátusa által felterjesztett kéréseknek. A század végén a kassai tanács Csonka János panaszára fordult Mátyás főherceghez a hozzá beszállásolt katona által okozott károk miatt. A főherceg utasította ezért Ferdinand zu Hardegget, hogy vizsgálja felül a város és Csonka János panaszait és a károkról tájékoztassa. AMK H II. 1591.

tak, de a házakba beköltöző katonák elleni panaszok különösen az 1556. évi tűzvész után szaporodtak meg. A városban szálláshelyet találó zsoldosok egy része a tűzvész után üresen maradt, többnyire romos házakban húzta meg magát, és így minden jogcím nélkül megakadályozták, hogy a házak tulajdonosai azokat helyreállítva jobb feltételek között értékesíthessék.²¹¹ Miksa főherceg a tűzvész után két évvel is kénytelen volt ezen lakásfoglaló katonák ügyével foglalkozni, amikor a kassaiak kérésére megparancsolta Pethő János kapitánynak, hogy gondoskodjon a katonák kilakoltatásáról a felújításra szoruló házakból, mivel megtudta, hogy azok „a lerombolt házak újjáépítésére összevásárolt anyagokat és eszközöket széthordták, az épületfát pedig feldarabolták”.²¹² A katonaság később is előszeretettel szállta meg önkényesen az elhagyott, romos házakat, ahonnan aztán a tulajdonosok többnyire eredménytelenül próbálták őket elkergetni. Nyíró Boldizsárné 1582-ben egyébként lakatlanul álló, omladozó házat Iglódi Miklós szepsi prédikátornak akarta eladni. Az említett ház azonban nem az ő használatában volt, hanem azt „az nemet fallo bitya,” ezért a város segítségét kérte, hogy mielőbb jogos tulajdonához juthasson, mivel félt, hogy az ott lakó katona „igylvd eg' refejsegeben wag' feleségetől, wag' mas tarsaytol (isten kitől meg őrizzen) ki gyallaftya”.²¹³ Az egyes polgárcsaládokhoz beszállásolt katonák mindemellett a város zsúfoltságát tovább növelték, a házakba elszállásolt katonák „vendéglátóiknak és azok családjának házaikban alig hagnak helyet”,²¹⁴ ami a polgárok és katonák közötti összetűzések és verekedések meleggyává vált; és a városokban egyébként sem ritka járványok terjedését is elősegítette.²¹⁵ A kényszerrel házigazdákká váló polgárok érthető mérge, a katonák esetleges fölényessége és a polgárokétól teljesen eltérő életmódja éppen ezért olyan látványos összecsapásokhoz vezettek, mint amilyen Riemer–Szíjgyártó Menyhért kassai bíró és a hozzá beszállásolt katona között zajlott le. A bíró nagyon megverte a kemencénél betegen fekvő Lorenz Krokert, aki olyan sérüléseket szerzett, hogy az időközben odahívott hadnagya a városi emberek előtt kijelentette, hogy meg fog halni, olyan rosszul van, sőt még a városi lelkeszt is kihívták hozzá. Később pedig arról értesülhetünk, hogy a brutálisan megvert katona belehalt sérüléseibe.²¹⁶ A bíró részeg ösztönéssel kirobbanó gyűlölete valódi érzé-

²¹¹ I. Ferdinánd parancslevele Dersffy István kassai főkapitányhoz és Kun Balázs vicekapitányhoz a kassaiak panasa ügyében. Patschner Imre kassai bíró a tűzvész után vásárolt házat szállták meg a városban lakó katonák, aki emiatt azt nem tudta helyreállítani. AMK Schw. No. 1827. Pozsony, 1557. júl. 11.

²¹² „materiam et instrumenta illa, quae ad reaedificandas domos combustas coerement disperderetis, incepta aedificia ligneo convelleretis” Uo. No. 1927., 1968.

²¹³ AMK H II. 1582. Kassa, 1582. márc. 7.

²¹⁴ „hospitibusque et eorum familiae in eis [ti. in domibus] vix locorum concederetis” AMK Schw. No. 1927., 1968. Vö. THALY K.: *Villongások elintézése*, 368–370. A szintén nagy létszámú helyőrséggel rendelkező Würzburgban a 17. században egyre bővülő építkezések miatt a városban egy hektárra jutó lakosság száma a század elején tapasztalható 102,4 fő/ha.-ról 158 fő/ha.-ra nőtt. SICKEN, B.: *Residenzstadt und Fortifikation*, 131–132.

²¹⁵ Eperjes városa az 1530-as években többek között a katonák által okozott járványokkal indokolta kérését, miszerint az uralkodó a városból helyezze át őket máshová. ÖStA HHStA UA AA Fas. 35. 1538. jún. 22. fol. 94–95.

²¹⁶ Riemer a megválasztása alkalmával tartott mulatozás során a céhek által adott bortól „megh rezededett vala, ment volith hazához, es othon talvalan az eo Lanczknechtet, Lörencz Krokert, ky ot nala zalason voltit akor, mely az hideek leleß myat ot az kemencze mellett az zeken fekytt vala. Melchior Zygiarto ky rezek vala akoron zedalmazta az nemethett monda (cum protestatione) te beste curta nemeth. es az loczarol levonta. Azon közben találkozok haza giny az eo felesége, monda neky, megh te haza igirkeznett giny eddik engemett meg hadnatt megh elny. im az gazda meytt megh eöllth volna. Masnap esmett az mesterek az eo

seiről árulkodik. A házában lakó katona már régóta szűrhatta a szemét Szíjgyártónak, és a saját szobájának kemencéje mellett pihenő, beteg katonát meglátva addig leplezett ellenérzéseit kerültek felszínre, ami miatt elkövette ezt a hivatalához méltatlan tettet.

A nemesség 16. századtól kezdődő, egyre nagyobb számú megjelenésében nagy szerepet játszott Kassa hadászati és pénzügyigazgatási központtá alakulása.²¹⁷ A királyi szolgálatában álló főkapitányok, és többnyire birtokaikról elmenekülő kényszerült tisztjeik egymás után fordultak az uralkodóhoz támogatásért, hogy városi házat vehessenek. A város már 1554-ben királyi parancslevelet kapott, amelyben az uralkodó Seged György kassai alkaptány részére Szabó János és Kassai László Szapolyai-párti polgárok házának átengedését hagyta meg.²¹⁸ Nádasdi Tamás nádor pedig a főkapitány seregében szolgáló Kövesdy Lukács számára kért házvásárlási lehetőséget.²¹⁹ Két évvel később I. Ferdinánd Kun Balázs kassai alkaptány hasonló ügyében volt kénytelen ismételtén a városhoz fordulni. Ekkor azonban már felhívja a város figyelmét arra, hogy az országgyűlés végzése szerint nincs semmilyen jogi akadálya, hogy egy nemes bármelyik városban házat vehessen.²²⁰ Az 1550-es években megindult kérvényözön, amellyel a környékbéli vármegyék halmozták el az uralkodót, végül oda vezetett, hogy I. Ferdinánd már 1557-ben megparancsolta Kassának, hogy a megyei nemesek szabadon vásárolhassanak a városban házat. Ez azonban nem lehetett túl nagy érvényű, mivel az uralkodó által a városba vezényelt nemes állapotú katonák esetében minduntalan megismételni.²²¹ Az országgyűlések már az 1540-es években foglalkoztak a nemesek városokba költözésének témájával, de a törvény gyakori megismétlése arra utal, hogy annak végrehajtását a városok mindegyike erősen ellenezte, és ha tehette megakadályozta.²²² Kassa sem engedte túl könnyen, ha egy nemes házat akart vásárolni, de 1562-ben már arról panaszkodott az uralkodónak, hogy a városban kb. 60 nemes lakik, akik nem hajlandók elismerni a városi tanács joghatóságát a Kassán birtokolt ház felett, és a város privilégiumait sem tartják tiszteletben.²²³ A nemesi előjogokra való hivatkozás mellett a 16. század vége felé más érvrendszerek is kialakultak. Annak ellenére, hogy az ily módon beköltöző nemesek két

modok zerent egybe voltthak, is eő Zygyarto Menyhertt ismeth megh rezegegedeth, haza gytt az nemetet rutol zidalmazta es egy ostorwal igen vertte, az Lanczknecz peniglen mindeniknek panazolkodott az kyk hozza gyttene, hogy az gazda eottett az kemencze zeglittene vettette volna, netalani bennem odala chonttyatt elterte, merit mynden vertt ki peckett” AMK H II. 1584. Kassa, 1584. jún. 12., H III/2. mac. 28. fol. 37.

²¹⁷ CJH 1608 (k. e.): 6., 13., 14. tc., ill. 1647:78., 79., 81., 82., 93. tc. ZIMMERMANN R.: *A nemességnek a városokba való költözése*, PÁSZTOR J.: *A szabad királyi városok*, 17–33. Jelentőségét elemezte Szekfű Gyula, HÓMAN-SZEKFÜ: *Magyar történet*, 3. köt. 552., 556–560., ill. SZÜCS J.: *Das Städtewesen in Ungarn*, 157–158. Legújabbán BESSENYEI J.: *A szabad királyi városok*.

²¹⁸ AMK Schw. No. 1711. No. Bécs, 1554. júl. 13.

²¹⁹ Uo. No. 1728. Bécs, 1554. máj. 16.

²²⁰ Uo. No. 1772. Bécs, 1556. jún. 20.

²²¹ Uo. No. 1834. Az uralkodó 1556-ban Perényi Mihály házvásárlását támogatta, amit azonban a város még egy év múlva sem engedélyezett. (Uo. No. 1775., MOL MKL E 21 [Ben. res.] 539. köt. fol. 159.) 1558-ban Gyóni János kapitány, illetve Némethy Miklós házvásárlási szándékáról tudunk. (AMK Schw. No. 1932., 1928.) Némethy házat az uralkodó később Christoph Haubitz német kapitánynak engedte át. (Uo. No. 2103.) 1562-ben a szintén Kassán állomásozó, és a hódoltságból elmenekülő kényszerült Széchy György és Perényi Ferenc házvételre ügyében levelezett a város és a király. Uo. No. 2345., 2360., 2398–2399.

²²² CJH 1546:41., 1552:45., 1563:62. tc.

²²³ AMK Schw. No. 2345.

nagyobb csoportja, a kamarai alkalmazottak, illetve a katonák között bizonyos különbségek észlelhetők, érveikben valamiféle „hivatali–rendi” tudatra figyelhetünk fel. A kamarai alkalmazottak problémájával az 1570-es években találkozunk, a város ugyanis ekkor szembesült a Szepesi Kamara felállításával egyre bővülő személyzet szállásigényének problémájával. A kassai tanács egyre-másra küldözgette panaszleveleit az uralkodónak, aki a kamara véleményének kikérését követően az alkalmazottak censusmentessége mellett foglalt állást. Indoklásában (a nemesi előjogokra való hivatkozás mellőzésével) a tanácsosok által képviselt álláspontot védte meg, miszerint a kamara felállításával a kassaiak jelentős többletbevételekhez juthatnak, így jogos, hogy ne fizessenek censust.²²⁴ A helyőrség adófizetése ügyében már más érdekességet, a katonaság „vitézlo rendként” történő fellépését figyelhetjük meg. A katonaság propozícióiban ugyanis főként az figyelhető meg, hogy érvelésükben új elemként a katonáskodók egységes, korábbi rendi állásuktól semleges fellépésének lehetünk tanúi.²²⁵ A magyar katonák 1580-ban a város védelmében betöltött szerepükre, a katonáskodásra (az adómentesség egyik hagyományos „ellenszolgáltatása”-ként) hivatkozva kérték, hogy a városi terhek alól mentesítsék őket. Álláspontjukat a Szepesi Kamara is osztozta, és a város évekkel azelőtt indított kérvényezőjére válaszul javasolták az uralkodónak, hogy a census és más a város számára teljesítendő munkák alól emiatt mentesítsék őket.²²⁶ A nemesség viszonylag rövid időn belül, nagy számban történő letelepedéséhez tehát Kassa 1552-től katonai központként betöltött szerepe is kétségtelenül hozzájárult, és elősegítette a nemesség és az egyre egységesebb rendi elképzelésekkel rendelkező „vitézlo rend” városi térfoglalását. Mindenesetre a város erős ellenállását tanúsítja, hogy a Habsburg uralkodók minden egyes esetben kénytelenek voltak felszólítani a tanácsot, hogy a főként katonáskodással foglalkozó nemesek saját házhoz juthassanak, és az uralkodó elhalasztott döntései is a szituáció kényességére mutatnak rá.

A következőkben először a katonaság és a polgárság közötti egyéni konfliktusok bemutatásával főként azt a folyamatot szeretnénk érzékeltetni, amely a 16. századi Kassán a hadsereg tagjainak szocializációját leginkább befolyásolta. A probléma felvázolására és annak megoldási kísérletére a különféle kérelmekben, panaszokban, illetve a bűneseteket is feljegyző közgyűlési jegyzőkönyvekben található adatok kiváló fogódzókat nyújtanak számunkra. A különböző perek elemzésével ugyanis megállapíthatók azok a kiindulópontok, amelyek ezen egymástól több-kevesebb momentumban eltérő háttérű társadalmi csoportok életét és egymáshoz való viszonyát alapjaiban határozták meg. Re-

²²⁴ MOL MKL E 249 (Ben. man.) 1578. No. 153., 233., ill. a kamara álláspontjáról: MOL MKL E 244 (Min.) c/1. 2. köt. fol. 299–300. A város egyéb kérésével kapcsolatban nem született végleges döntés.

²²⁵ TAKÁTS S.: *A magyar gyalogság megalakulása*, SZENTKLÁRAY J.: *A dunai hajóhadak története*, ILLÉSY J.: *A komáromi naszádosok kiváltságlevele*, SZÁNTÓ I.: *A végvári rendszer kiépítése és fénykora*, 47–65., Uő: *A Zala vármegyei végvárak és mezővárosok*, ZIMÁNYI V.: *Adatok a dunántúli hajdúk történetéhez*, BENCZÉDI L.: *Bányavidéki várőrségek folyamodványai*, Uő: *Katonarétegek helyzete*, Uő: *Végváriak életviszonyai a XVII. században*, RÜZSÁS L.: *A dunántúli védelmi vonal*, N. KISS I.: *Katonaparasztság*, NAGY L.: *A végvári dicsőség*, 51–71., VARGA J. J.: *Szervitorok katonai szolgálata*, GECSÉNYI L.: *Katonák és polgárok*, PÁLMÁNY B.: *Közneemesek a szécsényi Forgách uradalomban*, Uő: *Végvárak Nógrád vármegyében*, SZAKÁLY F.: *Gazdasági és társadalmi változások*.

²²⁶ MOL MKL E 249 (Ben. man.) 1572. No. 77., 1580. No. 173., MKL E 244 (Min.) c/1. 2. köt. fol. 460. Bethlen Gábor 1622-ben Kutra János és Magyar György udvari gyalogok panaszának orvoslására parancsolta meg a városnak, hogy ne merészeljenek házbért, vagy más egyéb pénzszolgáltatást kérni tőlük. SZILÁGYI S.: *Levelek és acták*, 222.

ményeink szerint sikerül bemutatni azokat az együttélési módszereket és érintkezési pontokat, amelyek ezen csoportok közötti kommunikációt lehetővé tették. Emellett ezek és annak részét alkotó individuumok kapcsolatait, az egyén helyzetét vizsgáló kutatásokhoz további adalékokkal szolgálhatunk. Az ellentétek elemzését követően a katonatársadalom egyes tagjainak (sikeres avagy sikertelen) beilleszkedési–szocializációs kísérleteire mutatunk be példákat, leginkább azokat a metódusokat emelve ki, amelyeknek döntő szerepük volt abban, hogy az addig a katonatársadalomban élők hogyan, milyen eséllyel kezdhettek új (vagy nem is annyira új) életet, a polgárság hogyan integrálta az ily módon *neocivissé* válókat.

A katona–polgár viszony konszolidálódásának hátráltató tényezői közül elsőként a beszállásolást és a polgáritól nagy mértékben eltérő szokásokat, a két társadalmi csoport által elfogadott „ideálok” másságát kell kiemelni. „Az nagy éles mezőn, az szép ligetekben és erdőkben” élő, kortársaik és Takáts Sándor által oly plasztikusan leírt vitézi hírnevet és dicsőséget kereső katonái, illetve (a városi státútumokat egyfajta „polgártükröként” használva) a szűk városi kereteket, a dolgos hétköznapiakat hitvallásaként is saját életkeretének tekintő szigorú protestáns polgári életvitel, az ideális társadalomról alkotott kép önmagában is konfliktusforrás volt.²²⁷ Ezek álltak annak a gyűlöletnek a hátterében, amely Melchior Riemer kassai bíró és a házában lakó katona közötti halálesetet okozó összeütközéshez vezetett. Mindezek ismeretében egyszerűen érthetővé válik az a sok-sok verekedés, amely a városiak és a katonák között (akik többnyire a bíróhoz hasonló állapotban követtek el hasonló atrocitásokat) történt. A város a 16. század közepén többek között azt is a kapitány szemére vetette, hogy nemcsak ő, hanem katonái is állandóan összeverekedtek a polgárokkal.²²⁸ A kassai tanács 1565. október 5-én Caspar Ratmacher kassai polgár és Simon Lebet katona verekedése ügyében hozott ítéletet,²²⁹ 1572 márciusában pedig az ittasan egy katonába belekötő Christoph kádárlegény állt a szenátorok gyűlése előtt.²³⁰ A katonák és a polgárok közötti viszonyt azok a rablások és brutalitások sem javították, amelyekről a város egy-egy panaszából tudhatunk. A város lakosságának fokozatosan növekvő ellenérzéséhez, amely egyes esetekben gyűlöletté változhatott, a katonák által elkövetett bűnesetek további érveket szolgáltatottak. Az ismételten a Habsburg uralkodókhoz csatlakozó város már 1552 első felében Serédy György katonáinak rablásairól panaszkodott, és ezen események sora a következő évtizedekben

²²⁷ A kép érzékeltetéséhez elég, ha csak a dicsőséget (és persze megélhetést) hozó portyázásokból hazatérő végváriak szertelen mulatozásai, illetve a városi státútumoknak a mulatságokat szabályozó, és azt általában helytelenítő kitételei között feszülő különbségekre gondolunk. TAKÁTS S.: *A török–magyar énekesek*, Uő: *Küzdelem a tánc és muzsika ellen*, továbbá vö. HAIN G.: *Lőcsei krónika*, 241., 269–271., ill. TAKÁTS S.: *Régi magyar kapitányok*, passim, BENDA K.: *A végvári harcok ideológiája*, BENCZÉDI L.: *A „vitézli rend” és ideológiája*, NAGY L.: *Álmodjunk harcot szegényi magunknak*.

²²⁸ HKA HFU RN 5. 1555. febr. fol. 109–111. Dersffy István is arról panaszkodott az uralkodónak, hogy a német katonák között gyakorta előforduló fegyelmi vétségeket, amelyeket a lakosság ellen követnek, el nem tudja elintézni, mivel jelenleg nem tartózkodik Kassán a német Landsknecht zászlóaljknál szokásos Schulteib. Más joghatóságát pedig a német katonák nem hajlandók elismerni. Megemlíti, hogy az egyik német katona éppen akkoriban ölt meg egy kassai polgárt. ÖSTA HHStA UA AA Fasz. 78. 1557. ápr. fol. 88–89.

²²⁹ AMK H III/2. sce. 1. fol. 45.

²³⁰ Uo. fol. 76.

sem szakadt meg,²³¹ mely az 1550-es években az amúgy is bizonytalan politikai helyzetben lévő Kassán tovább élezte a már meglévő ellentéteket.²³² Az 1556. évi tűzvész idején az itt állomásozó katonák a felfordulást kihasználva közel két hétán át nem az oltással, hanem az égő házak kifosztásával törődtek.²³³ A felháborodott polgárok 1554-ben pedig arról az esetről számoltak be a királyi biztosoknak, hogy a király katonái egy asszonyt a városi szőlők mellett lefogtak és megerőszakoltak. Ezt követően a Székely Lukács alatt szolgáló vitézek a megkínzott nőt a szőlő mentén vezető út melletti kerítéshez kötözve kényszerítették prostitúcióra, aki végül itt szerzett sérüléseibe halt bele.²³⁴

A katonák szocializációját, a polgári társadalomba való beilleszkedését több momentum segítette elő. Ezek közül a legfontosabbak a házasság, valamilyen mesterség megléte, a polgársággal korábban kialakított (és főként üzleti kapcsolatokkal megerősített) jó viszony, illetve a főkapitányi központ létrejöttével kínálkozó, korábban rendelkezésre nem álló karrierlehetőségek, karrierminták. A koraiújkorai Európa hadseregeiben a nagyobb fegyelmetlenségek elkerülése miatt is alkalmazott prostituáltak mellett a 16–17. században nem volt ritka a törvényes házasságot kötő katonaházaspárok jelenléte sem. A poroszországi Spandauban 261 katonára 171 feleség és 295 gyermek jutott, a coesfeldi Münster helyőrségében pedig 918 katona mellett 335 feleséget és 373 gyermeket írtak össze.²³⁵ Ezekhez hasonlóan Kassán is az állandóan a városban állomásozó katonák egy része nem egyedül, hanem családjával együtt telepedett le. Sajnos jelenlegi ismereteink alapján nem tudjuk megmondani, hogy a katonák közül milyen arányú volt a házasodás, de a források arra mutatnak, hogy ebben az időszakban elég sok nős katona élhetett Kassán, illetve a környező falvakban. A források nagy számmal említenek katonafeleségeket, akik férjükkel együtt a város valamelyik polgárának házába voltak elszállásolva. Bricius Schömát kassai tüzérmester például felesége és gyermekei ellátására kér zsoldemelést az uralkodótól.²³⁶ A félig-meddig polgári foglalkozást űző Bricius mellett (hiszen a tüzérmesterek egyik fő tevékenysége a tüzérségi ház öntési munkálatainak elvégzése is volt) Feledy Eusták alkaptánya, Seged György is felesége és saját maga ellátása miatt fordult az uralkodóhoz hasonló kéréssel.²³⁷ Torda Zsigmond mustramester jelentése szerint Serédy György felső-magyarországi főkapitány is feleségével együtt lakott az általa használt főtéri házban.²³⁸ De nem csak a magasabb rangú tisztek vitték magukkal feleségüket Kassára. Már korábban is említettük a feleségével Tehányból Kassa felé igyekvő katona esetét, akit (vélt vagy valós) sérelmeik miatt a felbőszült jobbágyok zártak be.²³⁹ A kassai bíró által megvert német katona is feleségének panaszolta el először, hogy mi-

²³¹ Uo. Schw. No. 1674., 1692., H III/2. sce. 1. fol. 69., H I. 4467/58., HKA HFU RN 5. 1555. febr. fol. 102–104. Vö. NAGY L.: *Adalékok Bethlen hadseregének erkölcsi arculatához*.

²³² AMK Schw. No. 1692.

²³³ Uo. No. 1792.

²³⁴ HKA HFU RN 5. 1555. febr. fol. 109–111.

²³⁵ TALLETT, F.: *War and society*, 132–13.

²³⁶ HKA HFU RN 5. 1555. febr. fol. 9., MOL MKL E 211 (Lymb.) III. Ser. 22. t. 17. sz.

²³⁷ I. Ferdinánd parancslevele a Magyar Kamarához: meghagyja, hogy Szegedinek és feleségének elegendő bort és gabonát utaljanak ki. MOL MKL E 21 (Ben. res.) 538. köt. fol. 48. 1554. júl. 9., ill. júl. 13.

²³⁸ MOL MKL E 41 (Litt. ad cam.) 1554. No. 70.

²³⁹ HKA HFU RN 5. 1555. febr. fol. 104–107.

lyen méltatlan módon bánt vele Sziójgyártó Menyhért,²⁴⁰ de Nyíró Boldizsárné is megemlíti panaszában, hogy a házát jogtalanul elfoglaló katonának volt felesége.²⁴¹

Szerencsére a 16. század végéről fentmaradtak Kassa római katolikus lakosainak házasságait és a kereszteleseket rögzítő anyakönyvek, amelyek ugyan nem alkalmasak arra, hogy a teljes lakosságról pontos demográfiai képet alkothassunk, de az ezekből nyerhető adatok nagymértékben megkönnyítik a polgárság házassági és kereszteleési szokásainak megismerését. A házassági anyakönyveket áttekintve azonnal feltűnik a katonákra vonatkozó bejegyzések nagy száma. Szinte nincs olyan oldal az anyakönyvben, ahol ne fordulna elő egy-egy katona házasságkötéséről, illetve az így kötött házasságból származó törvényes gyermek születéséről szóló bejegyzés.²⁴² A házassági anyakönyveket vizsgálva bizonyos tendenciák figyelhetők meg a katonaság házassági szokásait illetően, amelyek egyrészt rámutatnak arra, hogy a társadalmi-rangi csoportok a hadseregen belül élesen elhatárolódtak egymástól. Másrészt pedig kimutatható az a női társadalmi csoport, amely leginkább házasságra lépett katonákkal; társadalmi helyzetük és hátterük pedig nagy befolyással bírt a katonák letelepedési esélyeire. A katonák felső rétegének tekinthető tiszti kar — amelybe ebben az esetben a katonaság ellátásával kapcsolatos teendőket ellátó, inkább polgári „alkalmazottaknak” tekinthető tisztviselőket is beletartozandónak vélünk — elsősorban az ugyanebbe a társadalmi-rendi-foglalkozási csoportba tartozók családjával kerültek rokoni kapcsolatba. Jobst Beckman von Braunschweig tokaji élelmezőtiszt például Jakob Ludwigsdorffer kassai zászlós leányával, Annával kötött házasságot.²⁴³ Adataink alapján pedig Sebastian Kugler a Kassán állomásozó német mezei hadak kapitányának esete szinte általánosíthatónak tűnik, akinek első felesége a Gádóczy Bálint kassai várnaggyal rokonságban álló Benech Sára volt, majd Maria Salome Rothuettal, a felső-magyarországi mustramester leányával kötött házasságot. A Fülek ostrománál elesett Kugler özvegye később Philipp Othhoz ment feleségül, aki ekkor salétrommester, és egyben a tüzérségi ház írnoka is volt.²⁴⁴ A tisztek egymás családjába való házassága mellett igen gyakori volt a katonák és a városban lakó özvegyasszonyok közötti házasság is,²⁴⁵ akiknek a vagyona lehetővé tette férjük számára is a letelepedést és a katonaélet utáni tisztos polgári életvitel folytatását.

Tiszteikkel ellentétben a közlegények nagyobbrészt a környező városokból és falvakból Kassára vándorolt szolgálók kezét nyerhették el, mint ahogy a baseli Peter Freyernintt, aki saját főzőasszonyát vezette oltár elé.²⁴⁶ Közülük csak kevésnek adatott meg, hogy (a szolgálóknál mindenképp) tehetősebb özvegy házastársa lehessen.²⁴⁷ A férjük halála után a közlegények közül választó asszonyok többsége ugyan nem lehetett jómódú, hiszen a szegényebb mesterek özvegyei gyakran kényszerültek arra, hogy többben összeköltözve könnyítsenek megélhetési gondjaikon,²⁴⁸ de házzal, vagy házrésszel

²⁴⁰ AMK H II. 1584. Kassa, 1584. jún. 12.

²⁴¹ Uo. 1582. Kassa, 1582. márc. 7.

²⁴² ŠOBA Košice, Kapituly Roznavska, Cirkevné matr. Kassa I. passim.

²⁴³ Uo. fol. 128.

²⁴⁴ AMK H III/2. pur. 10. fol. 22–26., 67–68., Schw. No. 4473.

²⁴⁵ Néhány példát említve: ŠOBA Košice, Kapituly Roznavska, Cirkevné matr. Kassa I. fol. 240–241., 245.

²⁴⁶ Uo. fol. 245. 1589. jan. 6.

²⁴⁷ Ezek egyike volt a Klagenfurtban katonának álló Castian Waldschentz. Uo.

²⁴⁸ GRANASZTÓI GY.: *A városi fejlődés keretei*, 390–391.

többszörfire rendelkeztek, ami egy kevés pénzzel rendelkező katona letelepedését és beilleszkedési törekvéseit jócskán megkönnyíthette. Ezen felül a közeli Szepescsütörtökről, Iglóról, sőt a környék más szabad királyi városaiból (Bártfa, Eperjes, Lőcse) Kassán szolgálatot kereső nőkkel házasságot kötő katonák letelepedése biztosabb volt, mint a falusi környezetből a régió gazdasági és közigazgatási központjának forgatagába érkező, a városi légkörtől néha bizony idegenkedő asszonyokkal házastársi viszonyban élők. Előfordult, hogy ekkor nem csak a katona, hanem a házastárs is beilleszkedési gondokkal küszködött, ami végső esetben váláshoz és a város elhagyásához vezethetett. Ez történt például Zebe János és felesége esetében, akiknek ügyét Kassa tanácsa 1591. január 14-én tárgyalta. A városban darabontként szolgáló Zebe és felesége közti kapcsolat elhidegülését követően az asszony el kívánt válni. Miután a lelkész ezt eleinte nem engedélyezte, ezért az asszony más kiutat nem találva elszökött férjétől. Az ügyben kihallgatott tanúk egyöntetűen azt vallották, hogy a Zebe felesége már korábban is el akarta hagyni férjét, de nagy többségük nem ismert olyan döntő okot, amely kellően alátámasztotta volna az asszony elhatározását. A katona feleségének indítékaira leginkább a szintén a kihallgatott szomszédok közé tartozó Érsek György vallomásából lehet következtetni. Érsek megemlítette ugyanis a tanács előtt, hogy Zebe János felesége szökése előtt azt mondta neki, hogy „nem lakom wele [ti. Zebessel], es nem szoktam ith az Warasban az Lakast.”²⁴⁹ Ez egyértelműen arra mutat, hogy az állandó házastársi civódások gyökerei (részben) arra vezethetők vissza, hogy a faluról a városba költöző asszony nem tudta megszokni a várost, nem volt képes beilleszkedni a városi társadalomba — megnehezítve ezzel férje jövőbeli letelepedését is. A Zebe János és felesége közötti ügyben megismert beilleszkedési nehézségek valószínűleg nem lehettek ritkák, és nem csak a városba munkát kereső nőknél, hanem az esetlegesen szintén falusi környezetből Kassára érkező katonáknál is nehézségeket okozhatott.

A házasságok mellett az ezen kapcsolatokból törvényesen született gyermekek a család és a közösség viszonyát státútumaiban szigorúan szabályozó²⁵⁰ polgárságba való beilleszkedés egyik fontos eleme lehetett. A római katolikus vallású katonacsaládokból származó gyermekek kereszteleési adatait is tartalmazó anyakönyv szintén fentmaradt. Témánkat illetően azonban nem a gyermekek, hanem elsősorban a keresztszülők személyének vizsgálatával juthatunk további érdeklődésre számot tartó szempontokhoz. A dolog természetéből fakadóan ugyanis a „vegyes kereszteleések” (katona–polgár keresztszülők) mutatnak rá leginkább arra, hogy a két csoport milyen viszonyt alakított ki, melyek azok a csoportok, amelyek egymással valóban szoros kapcsolatot tartottak fenn. A születési anyakönyvekben apaként szintén nagy számban fordulnak elő katonák. Gyermekeik kereszteleésén azonban szinte kizárólag a hadsereg tagjai vettek részt: a keresztszülők többsége katona, illetve katonafeleség volt. Kivételt képez ez alól a hadseregben szolgáló „értelmiségiek” kis csoportja, esetükben a seregben hasonló tisztséget viselőkhöz kívül jórészt a város elitjéhez tartozó polgárok is vállalták a keresztszülő szerepét, és előfordul, hogy egy városi polgár gyermekét a hadseregben adminisztrátori tiszttel betöltő személy tartotta keresztszülő alá. 1599. január 14-én Wolfgang Regimentschulteiss Thobias nevű fiának kereszteleésén a város részéről Kapronczai Györgyöt és a már más kontaktusban

²⁴⁹ AMK H III/2. mac. 37.

²⁵⁰ L. pl. a szepesi városok törvényeinek megfelelő passzusát. KOLOZSVÁRI–ÓVÁRI: *Magyar törv. hat. jogszabályai*, 2. köt. 2. rész 20–21.

említett Melchior Riemer bírót keresztapaként, míg Philipp Oth és Andreas tábori lelkész feleségét keresztanyaként regisztrálta a keresztelést végző pap. Szádváry Péter Zsuzsanna nevű lányának egyik keresztapja az uralkodó mustramestere, keresztanyja pedig az egyik legbefolyásosabb kassai kereskedőcsaládba tartozó Pap Ferencné volt.²⁵¹

A katonák házassági szokásait vizsgálva tehát kiderül, hogy többségében vagy saját „köreikből” választva, vagy a városban elfoglalt társadalmi helyzetükhöz hasonlóan a még szintén le nem telepedett szolgálok közül vezettek oltár elé valakit. Legjobb beilleszkedési esélyekkel azok rendelkeztek, akik a városban élő (gazdagabb vagy kevésbé módos) özvegyek közül választottak házastársat maguknak; közülük is a már vagyonnal rendelkezők tették lehetővé, hogy a korábban a hadseregben szolgáló férjüket a város polgársága minél hamarabb befogadja. Ám a keresztelési anyakönyvekből kiderül, hogy a 16. század végén a katonák főként szintén bajtársaikat kérték fel a keresztszülő szerepére, és csak a hadsereg elitrétegét képező „értelmiségiek” tartottak szorosabb kapcsolatot a polgársággal, ami arra mutat, hogy közülük csak igen kevesen tudtak olyan szoros, szinte bensőséges kapcsolatot kialakítani a városiakkal, ami indokolta volna ennek a megtisztelő szerepnek az elvállalását.

Annak ellenére, hogy a katonák többsége valóban a polgári lét alapjának tekintett keretek között (család, törvényes házasság, az ebből származó gyermek(ek) stb.) élt, mégis több adat mutat arra, hogy a katonafeleségek és a polgárásszonyok között legalább olyan nagy volt a feszültség, mint férjeik között; a kassai polgárok feleségei hasonló érzéssel viseltettek a katonák feleségei iránt, mint ahogy azt már korábban házastársuknál megfigyelhetjük. Forrásainkban fennmaradt perek között nem ritka, ha katonafeleség polgárásszonyt szidalmaz (nyilvánosan vagy titokban), de előfordulnak olyan extrém esetek is, amelyek ezen a határon is túlmennek. Miután a katonafeleségek nem a hadsereg, hanem a város hatásköre alá tartoztak, lévén nem a hadsereg tagjai a városi tanács tárgyalta 1558-ban Nagy Gáspár tizedes feleségének ügyét. Nagy Gáspárnét azzal vádolták, hogy megkísérelte felgyújtani Krisztán Imre házát, és mivel a gyújtogatás a városokban a különösen kiemelt büntettek közé számított, így még férje, illetve a városban állomásozó magasabb rangú katonák sem tudták megakadályozni, hogy az asszonyt száműzésre ítéljék.²⁵² Az ügy furcsaságát nem is az asszony tette, vagy a hozott ítélet enyhése okozza, hanem a vádlott első hallásra hihetetlennek tűnő indokai. A kínvallatás során ugyanis Nagy Gáspárné azt vallotta, hogy Krisztán Imre házát azért akarta felgyújtani, mivel Krisztán felesége nem volt hajlandó neki almát eladni, és az így elszenvedett sértés miatt dühében követte el ezt az igen súlyos bűnt.²⁵³ Ám az indok és maga a bűncselekmény elemzésének segítségével olyan kis részletek is felfedezhetők a városban lakó polgárásszonyok és a katonafeleségek viszonyáról, továbbá a katonafeleségek kassai megítéléséről, amiről máshonnan nem szerezhethetnénk információkat. A városi jegyzőkönyvek és panaszok hosszú sorából a polgárásszonyok és a katonafeleségek állandó és kölcsönös gya-

²⁵¹ ŠOBA Košice, Kapituly Roznavska, Cirkevné matr. Kassa I. fol. 248.

²⁵² AMK H III/2. sce. 1. fol. 23. Igaz a száműzés ebben az esetben inkább kegyelemnek fogható fel, mivel a városi statútumok a gyújtogatást jóval súlyosabb büntetésekkel szokták megtorolni. A szepesi városok 1370-ben kiadott jogkönyve szerint a gyújtogatással fenyegető embert tűzhalállal kell büntetni. (KOLOSVÁRI S.–ÖVÁRI K.: *A magyar törv. hatóságok jogszabályai*, 2. köt. 2. rész. 18.) Tarcál városa a tüzvészti okozókat ugyanezzel a büntetéssel sújtotta. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Megyei városok és községek, Tarcál község iratai. Városi jegyzőkönyvek, 1. köt. pag. 20.

²⁵³ AMK H III/2. sce. 1. fol. 23.

lázkodása már kiszűrhető volt. Ez derül ki Nyíró Boldizsárné kérelméből, ahol Erzsébet asszony (semmi jót sem feltételezve a romos házba költöző katona feleségéről) attól félt, hogy miatta felgyulladhat a ház.²⁵⁴ A városi tanács előtt tárgyalta büntetéseket feljegyző jegyzőkönyv is megemlíti Lukács puskás katona feleségét, Ilona asszonyt, aki a vizsgálat szerint titokban gyakran gyalázta a városi asszonyokat. Emiatt egyszer már állt a város törvényszéke előtt, de miután ez sem használt, büntetésként örökös száműzetésben, a várostól távol kellett volna élnie. Kiűzetésétől a tanács csak férje kérésére állt el, és csupán több napi fogdára ítélte.²⁵⁵ A Nagy Gáspárné és Krisztán Imréné közötti veszekedésből mindemellett az is felsejlik, hogy jóval nagyobb lehetett a városban lakó asszonyok közötti gyűlölködés. Egyrésztől a polgárasszony emiatt nem volt hajlandó az almát eladni, akit (úgy is mint egy katona feleségét) nem sokra becsülhetett. Másrészt pedig elképzelhetőnek tartható, hogy nem ez volt az első és egyetlen összetűzés a két asszony között, mivel a tizedes feleségének tette — bármily vérmes természetű asszony is legyen — túl súlyos volt ahhoz, hogy egy ilyen, látszólag kis dolog miatt követte volna el. Feltételezhetjük természetesen azt is, hogy ennél sokkal egyszerűbb okok miatt nem adott el almát Krisztánné: félt attól, hogy a feltehetően nem túl tehetős Nagy Gáspár felesége nem fizeti ki az alma árát. A tizedes feleségének elkeseredettsége azonban arra mutat, hogy a két asszony viszáljának forrása jóval több, mint a szegénység miatti bizalomhiány. Úgy tűnik, inkább arról van szó, hogy egy mélyebb ellentét, társadalmi konfliktus rejlik az események hátere mögött. Sőt, talán nem túl meggondolatlan azt feltételeznünk, hogy a tizedes feleségének elhamarkodott cselekedete annak az általános hangulatnak, a polgárság és a katonatársadalom közötti feszült helyzetnek a következménye volt, amely ekkoriban a nemrég letelepedett katonákat (és a velük bármilyen összeköttetésben álló asszonyokat) általában körülvette a felső-magyarországi polgárvárosban.

A katonák és a polgárok, továbbá feleségeik kapcsolatának negatív oldalát követően érdemes bemutatni a katona és a városban élő nőtársadalom interakcióit is, azt vizsgálva hogy a polgárság milyen módon élt együtt a hadsereg tagjaival, illetve hogy mennyire különült el attól. A városi tanács előtt forgó bűnügyeket feljegyző kötetben az egyik legjellemzőbb (társadalmi státusztól és családi állapottól szinte független) „női bűntény” a paráználkodás volt, de ezek között is kiemelkedően magas volt azoknak az esete, akik bűnüket a király katonájával követték el. A jegyzőkönyvön végigtekintve megállapíthatjuk, hogy szinte nem volt olyan év, amikor ne történt volna valamilyen paráználkodással kapcsolatos ügy, amiben ne egy-egy városban állomásozó katona vett volna részt. 1558 februárjában Sebastian Becher, egykori breslauer polgár özvegyét, Annát kapták rajta Niklas Fornitz zászlóossal,²⁵⁶ júniusban Nagy Gergely feleségéről Orsolyáról derült ki, hogy már két éve együtt élt Balog Istvánnal, Kun Balázs kassai alkapitány egyik familiárisával, akitől gyermeke is született, és akit emellett még ruhalopáson is tetten értek.²⁵⁷ Ugyanebben a bűnben találtatott vétkesnek az eperjesi Ilona asszony, Ambrus lelkész felesége ugyanezen év augusztusában,²⁵⁸ majd Katona Mihálynét, Erzsébet asszonyt két

²⁵⁴ Uo. H II. 1582. Kassa, 1582. márc. 7.

²⁵⁵ Uo. H III/2. sec. I. fol. 24. 1558. jún. 26.

²⁵⁶ Uo. fol. 23. 1558. febr. 18.

²⁵⁷ Uo. fol. 24. 1558. jún. 26.

²⁵⁸ Uo. fol. 25. 1558. aug. 25.

évre rá ítélték el ugyanezért.²⁵⁹ A tanács ezen a napon döntött Tóth Bálintné, Katalin kurválkodással vádolt asszony ügyében is, aki szintén egy Kassán állomásozó katonával lépett félre.²⁶⁰ A jegyzőkönyvben 1560 és 1580 között összesen 14 hasonló ügyet tárgyaltak le a városi tanács előtt.²⁶¹ Kassa polgári lakossága hasonló ügyeinek számát tekintve ennek a mennyiségnek jóval alatta maradt. Jószerivel elvész a városi polgárral folytatott házasságon kívüli viszonyok száma azok mellett, ahol a városban állomásozó katona szerepel csábítóként. Természetesen a magyarországi hadszíntereken is előfordultak olyan esetek, amikor az éppen egy faluban, vagy városban állomásozó katona és egy helybéli nő közötti törvénytelen kapcsolat eredményeként született egy-egy gyermek. Az 1575-ben sebesülésébe Löcsén belehalt Pongratz Hagen murányi katona a tanúk vallomása szerint egy Wildensteiner nevű karinthiai nemes törvénytelen gyermeke volt. A gyermekét elhagyó apa a murányi katonák és Johann Henisch löcsei polgár egybehangzó véleménye szerint Hans Katzianer murányi katonái közé tartozott.²⁶² A városi tanács büneseket rögzítő jegyzőkönyve szerint Kassán sem ritkán estek meg hasonló esetek. Nagy Gergely hites felesége, Orsolya asszony már két éve élt együtt egy katonával, akitől fiúgyermeke született, és Regina Lazarus Holtzschuch egri, majd kassai katona élettársi kapcsolatának eredménye is egy törvénytelen gyermek lett.²⁶³ Egy Magda nevű szolgálólány pedig, miután az őt elcsábító katona nem kívánta feleségül venni, kénytelen volt a bábával elhajtatni a csecsemőt, míg egy másik asszony végső kétségbeesésében megfojtotta gyermekét.²⁶⁴

Ha megvizsgáljuk azt, hogy vajon miért volt ilyen nagy arányú eltérés a városon belüli félrelépések, illetve a város társadalmába ekkor még nem szervezen beilleszkedő katonasággal folytatott házasságon kívüli viszonyok száma között, két válasz adható erre a kérdésre. Az első, és szinte magától értetődőnek tűnő magyarázat a katonaság nötlensége, amely főként a csak rövidebb ideig egy helyben állomásozó, a városba csak ideiglenesen rendelt katonaságnál természetes magyarázatként szolgálhat. Ez azonban nem lehet az összes esetre magyarázat, mivel — mint láthattuk — a Kassán lévő katonaság esetében jelentős számú nős katonával számolhatunk.²⁶⁵ A másik (kissé spekulatív jellegű) magyarázat adódik akkor, ha elgondolkozunk azon, hogyan történt ezeknek az asszonyoknak a leleplezése, hogyan vált a város törvénszéke előtt ismeretessé az általuk elkövetett bűn. Minden városban (de minden más közösségben is) megfigyelhető az a jelenség, hogy a polgárság igyekszik a saját maga által elfogadott, és statútumaiban rögzített ideális társadalmi viszonyokat, kapcsolatrendszereket fenntartani, saját és polgártársainak cselekedeteit ahhoz mérten megítélni. Éppen ezért saját társadalmi „biztonságérzésük” érdekében

²⁵⁹ Uo. fol. 26. 1560. szept. 9.

²⁶⁰ Uo. fol. 26. 1560. szept. 9.

²⁶¹ Uo. fol. 41. 1565. márc. 27., fol. 51. 1567. máj. 10., uo. 1567. máj. 10., uo. 1568. febr. 13., fol. 52. 1568. febr. 17., fol. 54. 1568. jún. 6., fol. 56. 1568. okt. 1., fol. 56–57. 1568. okt. 1., fol. 60. 1569. szept. 9., fol. 64. 1570. márc. 14., fol. 67. 1570. nov. 9., fol. 68. 1570. dec. 8., fol. 77. 1572. szept. 9., fol. 89. 1579. márc. 11., fol. 92. 1580. márc. 9.

²⁶² MOL MKL E 244 (Min.) c/4. 1. köt. fol. 27., MKA E 554 (Vár. és kam. ir.) Fol. Lat. 913. fol. 278–279.

²⁶³ AMK H III/2. sce. 1. fol. 24., 77.

²⁶⁴ Uo. fol. 68., 52.

²⁶⁵ Másrészt pedig van adat arra is, hogy katonafeleség lépett földre egy másik (esetenként több másik) katonával. Uo. fol. 89. 1579. márc. 11. Hagymás Pál gyalogos katona feleségére bizonyították rá, hogy több férfival is paráználkodott. Büntetésként a város hóhéra zsákba varrta és a Hernádba fojtotta.

rekesztették ki maguk közül az attól eltérő személyeket, és büntették meg oly módon, hogy ezáltal a társadalmi közösség-csoport összes tagját figyelmeztessék a közösség által általánosan elfogadott értékrend megtartására.²⁶⁶ Ezen belső értékrend fenntartása miatt minden saját szabályai által behatárolt társadalomban kialakult egy bizonyos „belső ellenőrzés”, ami ezt a társadalmi értékszabályt felügyelte és egyben életben tartotta. Ha elfogadjuk azt, hogy a városban élő polgárok között kevesebb alkalommal történtek a fentebb felsoroltakhoz hasonló esetek, akkor az részben azzal magyarázható, hogy a város „belső kontrollja” nagyobb volt, a város lakói oly nagyon figyelték egymást, hogy a lebukás veszélye jóval nagyobb volt, hogy azt meg lehetett volna kockáztatni. Másrészt a városi lakosság figyelme a katonákkal szemben jóval alaposabb lehetett. Erre abból következtethetünk, hogy a polgári lakosság elszigetelődése — melyet a gyakori összetűzések és a házassági szokások jól illusztrálnak —, ebben az esetben úgy működött, hogy jobban ellenőrizték a katonasággal valamilyen kontaktust tartó polgártársukat. Jobban feltűnt, ha valaki olyan csoporttal tartott fenn bármilyen kapcsolatot, amely a városi lakosság által elfogadott ideális életmódtól eltérő szokásokkal rendelkezett. Kiváló példaként kínálkozik számunkra az az ügy, amelyet a tanács szükségesnek tartott külön feljegyezni a kizárólag a már letárgyalt bűnügyeket és a közösség okulására végrehajtott ítéleteket tartalmazó jegyzőkönyvébe a hódoltságból Kassára költöző katonafeleség, Ilona asszony esetéről. Tették ezt annak ellenére, hogy noha az asszony — mint az a kihallgatott polgárasszonyok vallomásaiból kiderül — ártatlan volt, de a korábban elítélt és a bakkó által a Hernádba fojtott Hegedűs Mátyásnéval élt egy házban, aki a tortúra alatt Ilona asszony ellen vallott.²⁶⁷ A polgárjoggal rendelkező ifjabb Borbély Andrást pedig azért zárták ki a borbély céhből, mivel gyanús kapcsolatokat tartott fenn német katonákkal, akik kíséretében — a tanúk állítása szerint — éjjel egy bizonyos Dorottya asszonnyal együtt jött ki a lakószobájából, majd onnan menekülve távozott.²⁶⁸

A koraújkori Magyarország legnagyobb kihívása, vagyis a török veszély azonban mindezek ellenére rákényszerítette a város lakosságát, hogy a katonasággal mindenképpen együtt éljen.²⁶⁹ Ám a sorozatos összezőrdülések, a polgári, illetve a katonai társadalom közötti ellentétek ellenére a hadsereg új migrációs forrást is jelentett. A saját reprodukciójára képtelen város eddigi lakosságpótlását a környék falvai, esetlegesen más országokból érkező betelepülők, majd a 16. században főként a hódoltsági mezővárosokból tömegesen a biztonságosabb királyi Magyarország településeire menekülő polgárok biztosították.²⁷⁰ A 16. század során azonban Kassán is megfigyelhető, hogy a hagyományos bevándorlók mellett a katonáskodás után sokan a polgári életet választották. A hadiipari műhely és a nagylétszámú katonaság nem csak a városi és a környező falvak népességének nyújtott munkát, hanem a sereggel érkező más kézműveseknek is, akik ellen a város saját céhszervezetei védelmében gyakorta panaszkodott a főkapitánynál és az uralkodó-

²⁶⁶ DÜLMEN, R. V.: *A rettenet színháza*, FOUCAULT, M.: *Felügyelet és büntetés*, 46–96.

²⁶⁷ AMK H III/2. sce. 1. fol. 41. 1565. márc. 27.

²⁶⁸ Uo. fol. 64. 1570. márc. 14.

²⁶⁹ Kassa panaszaira, melyet Pethő János ellen nyújtott be, I. Ferdinánd 1558-ban csak oly módon tudott válaszolni, hogy a katonaság állandó jelenlétére a városban szükség van, de figyelmeztetni fogja a főkapitányt, hogy a város jogait tartsa tiszteltben. AMK Schw. No. 1916.

²⁷⁰ GRANASZTÓI GY.: *A városi élet keretei*, passim, ÚJVÁRI ZS., J.: *Kassa polgárságának etnikai és politikai változásai*, illetve a szegedi diaszpóráról SZAKÁLY F.: *XVI. század (Szeged története)*, különösen az 552–570. oldalak között, és újabban UO: *Mezőváros és reformáció*, 172–210.

nál.²⁷¹ A főkapitányi központ kiépülését megelőzően is vannak adatok arra, hogy kimutathatóan katona, illetve a király szolgálatában álló mesterember kapott polgárjogot Kassán, mint a nürnbergi Hans Bechem,²⁷² vagy Hans Pulvermacher és Jacobus Bombardarius,²⁷³ de a Feledy Eusták kassai főkapitány által veréssel fenyegetett Georg Bergstetter is Leonard Fels és Hans Katzianer főkapitányok botja alatt szolgált.²⁷⁴ A 16. század közepét követően mégis leginkább Lazarus von Schwendi 1564–68. évi hadjáratakor, továbbá az ún. „hosszú háború” idején érkeztek a főkapitány vezetése alatt álló zsoldosokkal kézművesek, elsősorban a Német Birodalom területéről. A polgárfelvételi könyv 1553 és 1580 közötti bejegyzései alapján készített — a tanulmány végén található — grafikonok jól mutatják, hogy a birodalmi betelepülők kiugróan magas számban kaptak Kassán polgárjogot a hadjárat vége felé, 1567–68-ban.²⁷⁵ Ezek nagyobb része a hadakozás alatt jól hasznosítható mesterséget űzőtt. A polgárjogot nyertek közül azok, akik bizonyíthatóan a császári sereggel jöttek Kassára, a legtöbben páncélgyártók, tűzérek, ill. ágyúöntők, kovácsok, kőművesek, pékek stb. voltak, de előfordultak például szabók is.²⁷⁶ A magyarországi „hosszú háború” idején a török ellen idevezényelt birodalmi seregek között is nagyobb számban fordultak elő fegyvergyártók, mintahogy a sziléziai Kosel városából származó, de már Kassán elhunyt Jakob Goldfeldts fegyverderékgyártó, akinek az özvegye 1598-ban hagyatéka miatt fordult a város szenátusához.²⁷⁷

A Kassán letelepedő katonák közül többen lehettek olyanok, akik tanult mesterségüket hazájukban nem tudván folytatni, megélhetési forrásként a katonáskodást választották, majd a felső-magyarországi városba költözésüket követően ismételten visszatértek eredeti foglalkozásukhoz. Igen sokan a Franciaországhoz közeli (Elszász, Stuttgart), illetve az osztrák tartományokból telepedtek meg a 16. század második felében Kassán,²⁷⁸ de előfordult, hogy a katonáskodásba megfáradt, kézműves foglalkozással valószínűleg nem

²⁷¹ 1557-ben Miksa főherceghez nyújtottak be panaszt a kassaiak a városban működő céhen kívüli szabók ellen. A főherceg megparancsolta Dersffy István főkapitánynak, hogy ezek működését szüntesse be, és tevékenységüket ne tűrje el. (AMK Schw. No. 1837.) A király parancsa nem sokat segíthetett a helyzeten, mivel I. Ferdinánd 1560-ban, miután a kassai követek újból panaszolták, hogy a hadseregben katonaként bejegyzett kézművesek a városiaknak nagy károkat okoznak, ismételten meghagyta Forgách Simon kassai főkapitánynak, hogy a mesterségeket űző vitézeket tiltsa el ezen tevékenységüktől. (AMK Schw. No. 2154.) Többek között az 1572. évi országgyűlésen is felvetették a város követei ezt a problémát az uralkodónál. NÉMETH I.: *A kassai követek jelentése*, 46. Vö. R 314 (Vár. iratgyűjt.) Kassa 16. sz. ismertette: THALY K.: *Villongások elintézése*.

²⁷² AMK H III/2. pur. 5. fol. 450. 1553. ápr. 9.

²⁷³ Uo. fol. 461. 1553. ápr., ill. fol. 463. 1554. jún. 12.

²⁷⁴ HKA HFU RN 5. 1555. febr. fol. 109–111.

²⁷⁵ AMK H III/2. pur. 5.

²⁷⁶ A troppai Adam Liechtensteiner 1567. augusztus 8-án (Uo. fol. 400.), 20-án Hans Schenk kádár, Felix Ring kovács, Roma Mauer kőműves, Paul Peschel kovács, Basian Schmidt, 21-én a göppingeni Hans Horlin, 23-án a tiroli Schwaczból származó Wolfgang Rothauser (uo. fol. 401.) kapott polgárjogot. Jacob Mayer bécsi születésű szabó, aki korábban Schwendi alatt szolgált szintén ebben az időszakban kapott Kassán polgárjogot, azonban miután Kassán több ügyfelét becsapta és Késmárkra menekült, örökös száműzetésre ítélték. Uo. H III/2. sce. 1. fol. 53. Az ekkoriban Kassára költöző fegyvergyártókról I. KEMÉNY L.: *Kassai fegyvergyártókról*, 272–274., Uő: *Üveggyártás és fegyvergyártás*, 189., Uő: *A kassai fegyvergyártó céhekről*, 78–79.

²⁷⁷ AMK H I. 4791/83.

²⁷⁸ 1567. augusztus 20-án a tanács nagyobb számban adott polgárjogot katonáknak. (AMK H III/2. pur. 5. fol. 400.) A tíz új kassai polgár közül három volt elzászi, egy stuttgarti, és egy meissenai mellett a többiek is a Német Birodalom különböző tartományaiból érkeztek.

foglalkozó Landsknecht tisztek szereztek polgárjogot.²⁷⁹ A ténylegesen katonaként szolgálók mellett sok, feltehetően a sereggel együtt érkező betelepülő kapott polgárjogot. A 16. század második felében több itáliai kőműves és egy a király ajánlásával érkező francia szabómester is így vált a kassai polgárság tagjává.²⁸⁰ A nagyszámú német katonaság letelepítését maga a főkapitány is támogatta. Schwendi — aki amikor Lőcsén járt elégedetten szemlélte a többnyire szepesi szászok lakta város polgárait, megdicsérve a Schwendinek bizonyára oly ismerős németes ruházatukat és szokásaikat²⁸¹ — több katonája érdekében járt közben a tanácsnál, hogy polgárjogot kaphassanak.²⁸² Franz Poppendorff pedig (aki a lőcseiek által dicsért Schwendivel együtt jött Felső-Magyarországra) 1570-ben arra hívta fel az uralkodó figyelmét, hogy a Kassán állomásozó katonaság letelepítése remek alkalmat teremt a városban lévő németek arányának növelésére. Javaslátát azzal indokolta, hogy az egykor nagy számú németiség ekkoriban kezdett el a korábban a városi vezetésben döntő szerepet játszó nemzetiségként háttérbe szorulni.²⁸³ Talán ez a tény is közrejátszott abban, hogy a 16–17. század fordulójára a vezetést végképp magához ragadó magyar tanácsstagok 1590-ben megtiltották a katonák házvásárlását és azt, hogy polgárjogot nyerhessenek.²⁸⁴ A németek és egyéb külföldiek mellett a Magyarországon katonának állók közül leszerelésüket követően sokan választották a békésebb polgári életet és folyamodtak polgárjogért a kassai tanácshoz. 1563. március 11-én a lőcsei Johann Buthner kassai kapudeák kapott polgárjogot, 1570-ben pedig a kisszebeni Bodnár György, aki eddig a kassai helyőrség trombitásaként szolgált Hans Rueber főkapitány botja alatt. Esetük jó példaként kínálkozik arra, hogy ebben a korszakban a magyarországi polgárok közül is többen választották átmeneti vagy végleges pályaként a katonáskodást.²⁸⁵

Ahogy azt már a helyőrség tagjainak házasodásával kapcsolatban megjegyeztük, a katonák „polgárosodásában” leginkább azok a tényezők játszottak fontos szerepet, amelyek már a polgárjog felvétele előtt lezajlottak. Ezen folyamat részei voltak az említettek mellett a katonák és polgárok esetleges üzleti és rokoni kapcsolatai, továbbá olyan vagyoni és mesterségi megléte, amely egy városi életmód kereteit magáénak valló polgár mindennapjaihoz hozzátartozott. Ezenfelül a hadseregben, illetve a felső-magyarországi

²⁷⁹ A Neuburgi Jakob Windt a kassai Landsknecht zászlóalj hadnagya 1562. október 1-jén kapott kassai polgárjogot. Uo. fol. 468.

²⁸⁰ Giorgio Zoietta clavenai kőművesmester 1570. jún. 7-én (Uo. fol. 477.), Giovanni Maria Italo 1573. ápr. 9-én (uo. fol. 479/a.), a francia szabó, Adrianus Gillerinus pedig 1567. febr. 18-án (uo. fol. 472.) nyert polgárjogot Kassán.

²⁸¹ HAIN G.: *Lőcsei krónika*, 113. Lőcse etnikai összetételére I.: CHALUPECKÝ I.: *K vývoju národnostnej štruktúry*.

²⁸² Többek között Conrad Schenkel szijgyártó 1566-ban Schwendi ajánlására kapott polgárjogot. AMK Schw. No. 2725.

²⁸³ „So nun die Jenigen, aus den Forstetten in die Stadt zihen, auch sonst fleiß fürgewonheit wurde, durch ettliche Handtwerckh. als Lederer, Weißgerber, Messerer, die Prottmesser machen, Schlosser, die Rottschmidt, Huetter, Leinnratweber, Ferber, Khotzenmacher, unnd dergleichen, welche Ire anwernung Inn Landt hetten ein mehre manschaftt von Teutscher Nation zuerziegeln”. ÖSTA KA AFA 1570/11/ ad 1. Kassza nemzetiségi viszonyairól: ÚJVÁRI ZS., J.: *Kassa polgárságának etnikai és politikai változásai*. Az Izabellától történő átvétel után három évvel Báthory és Königsberg már többször idézett jelentésében a magyarok számát a németekének a háromszorosára tették. HKA HFU RN 5. 1555. febr. fol. 78–89.

²⁸⁴ KOLOSVÁRI S.–ÓVÁRI K.: *A magyar törv. hatóságok jogszabályai*, 2. köt. 2. rész. 120.

²⁸⁵ AMK H III/2. pur. 5. fol. 469., 476.

haderő ellátásának feladatát felvállaló kamarai szerveknél tisztséget vállaló polgárok (nevezhetjük őket akár „új karrier-mintáknak” is) sem kis mértékben segíthették elő a Kassán állomásozó katonasággal kialakított viszony normalizálódását. A polgárság és a katonaság közötti üzleti kapcsolatok eleinte csupán a katonáknak nyújtott személyes kölcsönökre terjedtek ki, amiket a városból távozó katonaság általában elfelejtett kifizetni. Erről panaszkodott 1539-ben Eperjes városa is, ahonnan a Sárosra távozó katonaság több mint 1500 forint adósságot hagyott hátra, de a 16. század közepétől Kassán egyre gyakoribbá váltak azok a kérések, amelyek a katonák ki nem fizetett adósságairól tájékoztatják az illetékes hatóságokat.²⁸⁶ Később azonban arra is találunk adatokat, hogy az adós fél nem a városba rendelt katona, hanem egy-egy polgár. 1562-ben Peter Bischopf német gyalogos a közeli kocsmában kívánta Melchior Beutler kassai polgártól behajtani korábban neki adott pénzét, ami azonban a törlesztést megtagadó Beutler és a türelmetlen hitelező közötti véres verekedésbe torkollott.²⁸⁷ Három évvel később Niklas Jarnick szendrői kapitány a Bécsből áttelepülő Wolfgang Wenger kassai polgár vagyonát tiltotta 400 forinttal, amit az adós polgárnak három napon belül kellett kifizetnie.²⁸⁸ Meszthy Mihály 1596-ban pedig Zagyvay Miklós királyi porkolábnak 20, Jan Antonius Roncko zászlótartónak pedig 170 forintból állított ki kötelezvényt. Ugyanebben az okiratban emellett Meszthy elismerte azt a tartozását is, ami a Ronckotól vásárolt három hordó bor árát is tartalmazta.²⁸⁹ A bor mellett további kereskedelmi lehetőséget jelentett a katonaságnak zsoldként adott, illetve a hódoltságból vásárolt posztó eladása is. Kun Balázs kassai alkapitány a kereskedéssel is foglalkozó Sárkányné Magdaléna asszonyt és más kassai kereskedőket kért fel, hogy a török rabjával hozatott nagy mennyiségű posztót, továbbá 40 turba (turbán?), 800 darab köpönyeg és jó minőségű keszkenők árát felbecsüljék. Majd miután az alkapitánynak nem sikerült rövid időn belül túladnia áruján hivatalával visszaélve azt erőszakkal Sárkánynéra akarta tukmálni.²⁹⁰ Szaniszló puskaműves feleségét, Annát a kassai tanács abban találta bűnösnek, hogy egy egri német katona által egy kassai magyar szabómesternek eladott posztót lopott el.²⁹¹ A szendrői soltésznál vendégeskedő Albrecht Schneider kassai kereskedőnek pedig több zsák (mint később kiderült lopott) gabonát kínáltak eladásra, ami arra mutat, hogy a szendrői őrséggel már korábban is jó üzleti kapcsolatokkal rendelkezhetett.²⁹²

A hadsereg az üzleti kapcsolatokon kívül, a városi társadalomnak a korszak átlagánál hagyományosan magasabb iskolázottságánál fogva, a polgárok számára új karrier lehetőséget is nyújtotta.²⁹³ Legismertebb talán Werner György eperjesi jegyző esete, aki Sáros várának *provisori* tisztén keresztül került a felső-magyarországi kamarai igazgatóság élére.²⁹⁴ Werner pályafutása közvetlen környezete számára követendő példaként kínálkozott, hiszen nem csak ő, de családjának szinte összes tagja a katonai, illetve a kamarai igazga-

²⁸⁶ HKA HFU RN 7. 1559. ápr. fol. 11–12., 95., uo. aug. fol. 224–225., AMK Schw. No. 1939.

²⁸⁷ AMK H III/2. sce. 1. fol. 32.

²⁸⁸ Uo. H III/2. pur. 5. fol. 371.

²⁸⁹ Uo. H II. 1596.

²⁹⁰ Uo. Schw. No. 2335., 2340.

²⁹¹ Uo. H III/2. sce. 1. fol. 51. 1575-ben pedig a szenátus a Szabó Demjén által szintén egy egri huszártól vásárolt posztó eltulajdonítása ügyében hozott ítéletet. Uo. fol. 86.

²⁹² Uo. fol. 4.

²⁹³ Vö. KUBINYI A.: *Polgári értelmiség és hivatalnokrétege; Uő: A középkori magyarországi városhálózat.*

²⁹⁴ RENSING, E.: *Georg Werner.*

tásban²⁹⁵ helyezkedett el, valószínűleg már „befutott” rokonuk nem csekély támogatásával. Torda Zsigmond a felső-magyarországi kamarai igazgatói tisztet „örökli meg” tőle.²⁹⁶ A kassai Gallus Sonnebrodt, akit Werner unokatestvéreként²⁹⁷ („*meus nepos*”) emlegetett, eleinte a felső-magyarországi vármegyék adójának beszedésénél tevékenykedett, majd az 1550-es években a kassai harmincados és fizetőmesterként találkozunk vele.²⁹⁸ Werner másik rokona, Christoph Melczer a sárosi váruadalom igazgatásában vett részt.²⁹⁹ Talán ahhoz a Melczer családhoz tartozhatott, amely szoros rokonságban állt a sárosi kapitányi tiszttel az 1530–40-es években betöltő, Leonard Österreicherrel és mostohatestvéreivel Hanssal. Végrendelétében ugyanis mindkét katona a Melczer családra hagyta összes vagyonát, de komoly vagyontárgyak (eperjesi szőlő, díszesen felkantározott ló, továbbá más díszfegyverek) kerültek a Leonard Österreicher *tutor*ául kijelölt Werner György tulajdonába is.³⁰⁰ Joseph Setzenroth Kassa 1536. évi elfoglalása után került Sáros várába, ahol eleinte az élelmezőmester mellé rendelt ellenőri, majd 1552-ben a vár élelmezőmesteri hivatalát töltötte be. Miután kassai házát 1554-ben végül sikerült visszaszereznie, 1558-ban a főkapitány élelmezőmesterét helyettesítette.³⁰¹ A bécsi kereskedőkkel magánszemélyként is szoros üzleti kapcsolatokat fenntartó Garay Máté 1564-től a kassai prófontmester tiszttel viselte,³⁰² Domonkos György deák pedig Feledy Eusták tizedszedőjeként bukkant fel a város panaszlevelében.³⁰³

Az üzleti kapcsolatokon kívül a megfelelő vagyon és a polgárság által is üzőtt mesterségben való jártasság nagy mértékben hozzájárult a letelepedni vágyó katona beilleszkedésének sikeréhez. A megfelelő mesterség meglétéről jónéhány példát említettünk már. Emellett pedig elegendő adat áll rendelkezésünkre arról is, hogy egy-egy katona saját ingatlannal rendelkezett. Mácz Pernauer kassai mezei fizetőmester (*Feldkriegszahlmeister*) 1589-ben a külvárosban újonnan megvásárolt majorja ügyében fordult a kassai szenátushoz.³⁰⁴ A Kassa által felfogadott Gyulai András hadnagy kérésében szintén megemlíti a belvárosban fekvő házát.³⁰⁵ 1592-ben pedig szintén királyi szolgálatban álló katona terjesztette elő kérését a szenátorok gyűlése elé, aki későbbi letelepedéséhez elengedhetetlenül szükséges, a város hóstátjában építendő házához kért házhelyet, amit a tanács engedélyezett.³⁰⁶ A „polgárosodás” vagyoni tényezőjének következő, az előbbinél jóval magasabb szintű fokozata volt az, ha a katona lakóháza mellett egyéb ingatlant (szántóföld,

²⁹⁵ Vö. FALLENBÜCHL Z.: *A Magyar Kamara tisztviselői*, 233–234., 240–241., Uő: *A székesi kamara tisztviselői*, 194–200.

²⁹⁶ Werner és Torda rokonságára l. MOL E 21 (Ben. res.) 5. köt. fol. 73–74. 1554. máj. 26.

²⁹⁷ FÜGEDI E.: *Középkori rokonsági terminológiánk*.

²⁹⁸ MOL MKL E 41 (Litt. ad cam.) 1549. No. 41., MKA E 554 (Vár. és kam. ir.) Fol. Lat. 1181. fol. 7.

²⁹⁹ Uo. Fol. Lat. 830. fol. 104.

³⁰⁰ HKA HFU RN 9. 1560. fol. 135–151.

³⁰¹ MOL MKA E 554 (Vár. és kam. ir.) Quart. Germ. 516., Fol. Lat. 1181. fol. 34. Setzenroth 1557 és 1571 között minden évben tagja a választott községnek. NÉMETH I.: *Kassa szabad királyi város archontológiája*, 129.

³⁰² MOL MKL E 41 (Litt. ad cam.) 1564. No. 8., E 249 (Ben. man.) 1579. No. 263. Garay 1553-ban volt tagja a választott községnek. NÉMETH I.: *Kassa szabad királyi város archontológiája*, 113.

³⁰³ HKA HFU RN 5. 1555. febr. fol. 109–111.

³⁰⁴ AMK H I. 4389/25.

³⁰⁵ Uo. 4226/45.

³⁰⁶ Uo. H II. 1592.

szőlő) birtokolt, ami már kisebb-nagyobb mértékű mezőgazdasági termelésre mutat. Ezen kevesek közé tartozott a kassai helyőrségben szolgáló Zagyvay Miklós porkoláb, aki 1597-ben Varga Mihály tokaji szőlőjét vásárolta meg.³⁰⁷ Miksa főherceg 1608-ban pedig Gustav Dueker von Haßlaw német zászlós kassai ingatlanainak ügyében kért véleményt Forgách Zsigmond felső-magyarországi királyi biztostól.³⁰⁸ A katonáskodóknak azonban csak egy igen szűk rétege tudott önállóan valamilyen ingatlanhoz jutni. Az esetlegesen a zsoldból és a hadjáratok alatt ilyen vagy olyan módon megszerzett pénzből csak igen kevesen tudtak annyit megtakarítani, hogy az elegendő legyen a leszerelés utáni polgári életmód megalapozására.³⁰⁹ Éppen ezért az asszimilációhoz szükséges vagyont az esetek többségében házasság útján biztosították a maguk számára. Kassán sem volt ritka a Báthory István krakkói udvarában katonaként szolgáló Marck Thayreich esete, aki felesége révén jutott a lengyel empórium Cerdow elővárosában egy 300 forint értékű házhoz.³¹⁰ 1590-ben Tobias Arttenberger főhadiszertárnok fordult a kassai tanácshoz felesége örökrésze ügyében, majd a következő évben David Zeungkh tokaji Landsknecht és elhunyt felesége kassai rokonsága között tört ki per az asszony hagyatéka miatt.³¹¹ Néhány évvel később Melchior Scheierner Archibusier kérte a várost, hogy ítélkezzen hajdani felesége házrészé ügyében.³¹² A Kassán közel 400 forint értékű házzal bíró eperjesi származású Zarazy Katalin férje, Öry Gáspár is katonáskodásból tartotta el családját.³¹³ Nem ritkán azonban katonákkal kötött házasság alapozta meg azt, hogy a különféle okokból vagyontalannak minősülő asszonyok javíthassanak életkörülményeiken. Az ún. „hosszú háború” idején számottevően megnőtt azon esetek száma, amikor a hadjáratok idején Magyarországra vezényelt német katonák és különösen a szepesi városokban lakó asszonyok kötöttek házasságot. Az ilyen esetek gyakoriságára egyedül az általában Kassán szolgáló és a háború során később elesett Landsknechtek hagyatéki ügyeiben írt levelekből tudhatunk meg valamit. A város levéltárában található számos ilyen témájú missilis közül a Lőcse szenátusa által írtak szerepelnek a legnagyobb számban, ami arra utalhat, hogy a nagy létszámban ide rendelt német katonaság nem csekély mértékben pótolhatta-egészíthette ki a szász városok hagyományos demográfiai csatornáit.³¹⁴ A Briegben a sziléziai lovaszred trombitásaként besorozott Urban Mayrkorn például 1597-ben a tatárokkal vívott harcokban esett el. Rokona, Blasien Maxschan évekkel később kérte a kassai tanácsot, hogy a Mayrkorn által a háború idején oltár elé vezetett feleségének ellentmondása tárgyában tájékoztassa.³¹⁵

* * *

A 16. század második felében a polgárság és az éppen akkor a városba beköltöző katonaság közötti viszony tehát igen feszült volt. A kassaiak nem tudták elfogadni a főkapitányok eddig merőben szokatlan és egyre nagyobb befolyását.³¹⁶ Ez a főkapitányok

³⁰⁷ Uo. 1597.

³⁰⁸ MOL P 287 (Forgách cs. lt.) II. Ser. Fasc. HH fol. 87–88.

³⁰⁹ TALLETT, F.: *War and society*, 140.

³¹⁰ Archiwum Państwowe Miasta Krakowa, Sąd Wyższy Prawa Miejskiego w Krakowie II–3. fol. 36–37.

³¹¹ AMK H II. 1590., H I. 4268/42.

³¹² Uo. H I. 4545/60.

³¹³ Uo. 4843/65.

³¹⁴ Uo. 4331/47., 4467/49., 80.

³¹⁵ Uo. 4718/18. Vö.: uo. 4718/22.

³¹⁶ Vö. HAIN G.: *Lőcsei krónika 1529 és 1560 közötti bejegyzései passim*.

és a város vezetése közötti viszonyban is jól észlelhető. Már Serédy György kassai kapitány utasításában is kiemelt helyet foglaltak el a város ügyeibe való be nem avatkozásról szóló artikulusok. Az uralkodó instrukciója elég nagy vonalakban, de megpróbálta elhatárolni a kapitány hatáskörét a város saját ügyeitől, ami csak Kassa védelmi feladataira terjedt volna ki. Az uralkodó számítva a katonaság és a polgárság között előforduló összetűzésekre, meghagyta kapitányának, hogy tisztán polgári peres ügyekben nem avatkozhat bele, csak saját katonái felett ítékezhet.³¹⁷ Rövid kapitánysága (1552. január 26.–december 31.) alatt azonban a szenátus a városban állomásozó katonaság miatt gyakran fordult panaszzaival jogorvoslatért az uralkodóhoz.³¹⁸ 1553-ban például Kassa arról tájékoztatta I. Ferdinándot, hogy a katonaság miatt állandó felfordulás van a városban, a német katonák egy csoportja megölt egy magyar nemes katonát, míg a megölt nemesnek egy rokonát megsebesítették. A király ezért utasította a várost, hogy a zavar keltő katonákat ítélje el, illetve hasonló ügyekben forduljon az oda kiküldött királyi biztosokhoz és a kapitányhoz.³¹⁹

A Serédyt követő Feledy Eusták esetében már jóval több adattal rendelkezünk a főkapitány és a polgárság közötti ellentétekről. Utasításában ugyan Serédyhez hasonlóan őt is felszólították arra, hogy Kassával és a felső-magyarországi városokkal mindenben működjön együtt,³²⁰ ennek ellenére a korábbinál is több ellentét feszült a főkapitány és a város között, mint elődje esetében. Feledy — Kassa felterjesztése szerint — már megérkezésekor összetűzésbe került egy vargával, akit a főtéren megvert, majd főkapitánysága idején több hasonló cselekedetre ragadtatta magát, többször megsértve a város joghatóságát. Az uralkodó parancslevelét átnyújtó Georg Bergstettert pedig a levél tartalmán feldühödő Feledy veréssel fenyegette meg. Mathias Seutzlich kassai harmincadost, aki szintén követként járt a Kassai János házába beszállásolt Feledynél a főkapitány által elkövetett visszaélések ügyében, a ház vaskulcsával verte meg.³²¹ Miksa főherceg véleményéből, amit az ekkor éppen a német-római birodalmi gyűlésen lévő I. Ferdinándnak írt, világosan kiderül, hogy a főkapitány nem tudott megfelelő hangot találni a várossal, nem volt képes megfelelő módon együttműködni a város vezetésével, de még az egyes polgárokkal sem.³²² A város felterjesztéséből kiolvasható (még ha figyelembe is vesszük, hogy a város követei a főkapitánnyal szembeni panaszaiak során esetlegesen túlozhattak), hogy Feledy nem tudott különbséget tenni egy szabad királyi város kapitány-

³¹⁷ Serédy utasítása P II (Balassa cs. lt.) Series XIII. 34. cs. fol. 47–48., E 156 (U. et C.) Fasc. 99. No. 12. (kiadta: KÁRFFY Ö.: *Serédy György*), E 136 (Inst.) 2. köt. fol. 14–15.

³¹⁸ AMK Schw. No. 1674.

³¹⁹ Ferdinánd parancslevele Graz, 1553. jan. 31. AMK Schw. No. 1692.

³²⁰ Graz, 1553. jan. 1. MOL MKA E 136 (Inst.) Fasc. 6. No. 173. Kiadta: KÁRFFY Ö.: *Adatok Kassa történetéhez* 465–466.

³²¹ Kassa panaszlevelén nem szerepel dátum, de az egykorú rájegyzés 1555-re keltezi. Valószínűleg az 1554–1555-ben kiküldött királyi biztosok számára készülhetett. HKA HFU RN 5. 1555. febr. fol. 109–111.

³²² Miksa főherceg Werner György és Torda Zsigmond jelentése alapján javasolta apjának, hogy Feledy helyébe egy barátságos hangot megütő személyt jelöljenek ki a főkapitányi posztra. Uo. 1555. márc. fol. 71–72. Honorius Königsberger és Báthory András királyi biztosok jelentése szerint is a katonák és a polgárok közötti ellenségeskedést Feledy magatartása nemhogy fékezte volna, hanem még csak növelte azt. Véleményük szerint a kassaiak jogosan panaszkodtak Feledyre, mivel a főkapitány sorozatosan megszegte a város jogait, és túl nyersen bánt a polgárokkal. A biztosok Feledyről alkotott benyomása is ezt támasztotta alá, mivel szerintük még a tárgyalások alatt is csak rosszul tudta leplezni „nyersességét” a polgárokkal szemben. Uo. 1555. febr. fol. 78–89.

sága és egy egyszerű vár kapitányi tiszte, egy privilégizált polgár és egy jobbágy között. Kassán is oly módon élt főkapitányi hatalmával, mint egy végvárban, a város birtokait úgy kezelte, mintha egy várbirtokot kormányzott volna. A Feledy Eustákot követő főkapitányok esetében már nem tapasztalunk ekkora panaszáradatot, legalábbis ami a városban belül élő katonák és a polgárok közötti viszonyt illeti. A város állandó „panasz-toposzai” már kialakultak, amelyeket még a velük igen lojális, jó kapcsolatokat tartó Hans Rueber főkapitánysága alatt is hangoztattak, de ezek főként a város jogainak (elsősorban a kassai haszonvételek, mészárszék, kocsmáltatás stb.) megsértéséből, a város és a főkapitány között egymás hatáskörének kibővítése miatt folyó állandó huzavonából eredtek. A kezdeti „sokk” után a szenátus és a főkapitányok közötti feszültség felengetett, a város vezetése hozzászokott ahhoz, hogy egy igen befolyásos, nagy hatalommal rendelkező hatósággal is számolniuk kell. A *Lőcsei Krónika* bejegyzéseiből is kitűnik, hogy a katonaság állandó jelenléte mennyire megzavarta a kereskedőváros életét, amit aztán kénytelenek megszokni — erre mutat az is, hogy a katonaság elleni megjegyzések lekerülnek a krónika visszatérő panaszainak sorából, noha a városban hosszabb-rövidebb időre ezután is állomásozott egy-egy német Landsknecht zászlóalj.³²³

A legnagyobb problémákat mégis a katonaság (egy teljesen más értékítélettel, gyökeresen eltérő ideállal rendelkező társadalmi csoport) letelepedése, ez az értékítéletkülönbség, illetve a beszállásolással járó egyéb konfliktusok okozták. Emiatt történt az, hogy a kezdeti időkben (de a forrásokból úgy tűnik, hogy jóval később is) a városban élő polgárok és katonák kapcsolatait főként állandó konfliktusok jellemezték, a városban szinte mindennaposak voltak az egymás közötti civakodások, verekedések. Kassa esetében ehhez még hozzájárultak a város átadásával kapcsolatban felszínre kerülő belső hatalmi harccal járó egyéb feszültségek, amelyek továbbéleztek a főkapitányok és a város vezetése között feszülő ellentéteket. Az sem segítette elő a város és a hadsereg közti megbékélést és a konszolidációt, hogy az uralkodók ellenreformációs törekvéseinek végrehajtását a felső-magyarországi haderő vezetőire bízták. Ez a teljes bizalomhiány ugyan megváltozhatott, és a hosszabb együttélés feszültségmentesebb kapcsolatot hozott létre a polgárság és katonaság között, amit az is elősegített, hogy leszerelésüket követően többen a polgári életformát választották. Beilleszkedésük ugyan több olyan problémával járt, amelyek gátolták, esetenként meg is akadályozták a katonák „polgárosodását”, de bizonyos jelek arra mutatnak, hogy többen sikerrel váltak a város polgárává. A Feledy által megfenyegetett Georg Bergstetterről például tudjuk, hogy Leonard Fels és Hans Katzianer katonája volt, majd ezután telepedett le Kassán, ahol a szenátus tagja és a város megbecsült polgára lett.³²⁴

³²³ A *Lőcsei Krónika* későbbi bejegyzései közül csak az 1564–68. évi hadjárat alatt jegyezték fel a felvonuló sereg visszaéléseit, illetve állandó bejegyzéssé válik a hadsereg részére szállított lőpor, élelem és pénz, amit vagy Lőcse egyedül, vagy a városszövetség közösen szállított az ott állomásozó katonaság részére HAIN G.: *Lőcsei krónika*, 110–113.

³²⁴ Úgy tűnik, ő is Kassa 1551–52. évi visszavétele után jött a városba, ahol nyomban beválasztották a belső tanácsba, ami mindenképpen arra utal, hogy vagy valamilyen korábbi kapcsolata volt a várossal (talán korábban itt élt ő, vagy a családja?), vagy pedig megfelelő kapcsolatokkal és anyagi bázissal rendelkezett ahhoz, hogy ily hamar ilyen magas tisztséget tölthessen be. 1553 és 1558 között folyamatosan a szenátus tagja (1553. 11. hely, 1554–1555. 7. hely, 1556–1557. 5. hely), 1558-ban a választott község második helyén ült, rangban közvetlenül a *fürmendert* követve. NÉMETH I.: *Kassa 16. századi archontológiája*, passim.

Bibliográfia

- ADORNI, BRUNO: *Le fortificazioni di Parma e Piacenza nel Cinquecento. Architettura militare, espropri e disagi. La città e la mura.* Szerk.: LE GOFF, JACQUES-DE SETA, CESARE. Roma-Bari, 1989. 128–165.
- BANFI, FLORIO: *Carlo Theti és a magyar várépítészet.* Hadtörténelmi Közlemények (= HK), 33. (1932) 13–19.
- BANFI, FLORIO: *Mario Speciacasa nápolyi építész és hajóskapitány Magyarországon.* HK, 33. (1932) 236–238.
- Beiträge zur Geschichte der frühneuzeitlichen Garnisons- und Festungsstadt (Referate und Ergebnisse der Diskussion eines Kolloquiums in Saarlouis vom 24.–27. 6. 1980.)* Hrsg.: HERRMANN, HANS-WALTER-IRSIGLER, FRANZ. Saarbrücken, 1983. (Veröffentlichungen der Kommission für Saarländische Landesgeschichte und Volksforschung, 13.)
- BENCZÉDI LÁSZLÓ: *Bányavidéki várőrségek folyamodványai Esterházy Pálhoz, 1668–1681.* Történelmi Szemle (= TSz), 4. (1961) 155–159.
- BENCZÉDI LÁSZLÓ: *Katonarétegek helyzete a török elleni várháborúban.* HK, 13. (1966) 821–827.
- BENCZÉDI LÁSZLÓ: *Végváriak életviszonyai a XVII. században.* Magyarországi végvárak a XVI–XVII. században. (Tanulmányok) Szerk.: BODÓ SÁNDOR-SZABÓ JOLÁN. Eger, 1983. 101–111. (Studia Agriensia, 3.)
- BENCZÉDI LÁSZLÓ: *A „vitélő rend” és ideológiája a Thököly-felkelésben.* TSz, 6. (1963) 33–43.
- BENDA KÁLMÁN: *A végvári harcok ideológiája.* TSz, 6. (1963) 15–18.
- BESSENYEI JÓZSEF: *A szabad királyi városok jogainak csorbítása. (Az 1648. évi 78. törvény).* TSz, 33. (1991) 255–263.
- BORBÉLY ANDOR: *Adatok a magyar várak és városok ábrázolásához a XVI–XVII. századból.* HK, 33. (1932) 171–186.
- BOTTA ISTVÁN: *Huszár Gál élete, művei és kora (1512?–1575).* Bp., 1991. (Humanizmus és reformáció, 18.)
- BRAUDEL, FERNAND: *A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában.* Bp., 1996.
- BRUCKNER GYÖZÖ: *Az 1530. évi augsburgi birodalmi gyűlés. A Confessio Augustiana és magyarországi variánsai.* Miskolc, 1930.
- CHALUPECKÝ, IVAN: *K vývoju národnostnej štruktúry miest Spiša v rokoch 1550–1650. Národnostný vývoj miest na Slovensku do roku 1918.* Szerk.: MARSINA, RICHARD. Bratislava, 1984. 207–218.
- COLLIBUS, HYPOLITUS: *Incrementa urbium, sive de causis magnitudinis urbium.* Hannover, 1600.
- CONTAMINE, PHILIPPE: *Guerre, État et société à la fin du Moyen Âge. Études sur les armées des rois de France, 1337–1494.* Paris-Mouton-La Haye, 1972. (Civilisations et Sociétés, 24.)
- CORVISIER, ANDRE: *Armées et sociétés en Europe de 1494 à 1789.* Paris, 1976.
- DÉTSZY MIHÁLY: *Adatok Joannes Maria Speciecasa hadiépítész életpályájáról. Gerő László nyolcvanötödik születésnapjára.* Szerk.: PAMER NÓRA. Bp., 1994. 227–234. (Művészet-történet-műemlékvédelem, 6.)
- DÉTSZY MIHÁLY: *Végvárrendszerünk XVI. századi kiépítésének kérdéséhez.* HK, új sor. 23. (1976) 571–577.
- DUBY, GEORGES: *Histoire sociale et ideologies des sociétés. Faire de l'histoire 1–3.* Szerk.: LE GOFF, JACQUES-NORA, PIERRE. Paris, 1974. 1. köt. 147–168.
- DUFOUR, LILIANE: *Città e fortificazioni nella Sicilia del Cinquecento. La città e la mura.* Szerk.: LE GOFF, JACQUES-DE SETA, CESARE. Roma-Bari, 1989. 106–127.

- DÜLMEN, RICHARD VAN: *A rettenet színháza. Ítélezési gyakorlatok és büntetőrituálék a kora újkorban.* Bp., 1990. (Metamorphosis historiae)
- EMBER GYÖZÖ: *Az újkori magyar közigazgatás története Mohácstól a török kiűzéséig.* Bp., 1946. (Magyar Országos Levéltár kiadványai, III. Közigazgatástörténet, 1.)
- ENNEN, EDITH: *Die Festungsstadt als Forschungsgegenstand — die Herausbildung der Festungs- und Garnisonsstadt als Stadttyp.* Beiträge zur Geschichte der frühneuzeitlichen Garnisons- und Festungsstadt. (Referate und Ergebnisse der Diskussion eines Kolloquiums in Saarlouis vom 24.–27. 6. 1980.) Hrsg.: HERRMANN, HANS-WALTER–IRSIGLER, FRANZ. Saarbrücken, 1983. (Veröffentlichungen der Kommission für Saarländische Landesgeschichte und Volksforschung, 13.)
- Europäische Städte im Zeitalter des Barock. (Gestalt–Kultur–Sozialgefüge).* Hrsg.: KRÜGER, KERSTEN. Köln, 1988. (Städteforschung, A/28.)
- FALLENBÜCHL ZOLTÁN: *A Magyar Kamara tisztviselői a XVII. században.* Levéltári Közlemények (= LK), 39. (1968) 233–268.
- FALLENBÜCHL ZOLTÁN: *A szepesi kamara tisztviselői a XVII–XVIII. században.* LK, 38. (1967) 193–236.
- FARKAS RÓBERT: *Kassa árúmegállító joga.* Kassa, 1893.
- FORGÁCH FERENC: *Emlékirat Magyarország állapotáról Ferdinánd, János, Miksa királysága és II. János erdélyi fejedelemsége alatt.* Ford.: BORZSÁK ISTVÁN. Szerk.: KULCSÁR PÉTER. Bp., 1977. 567–1039. (Humanista történetírók)
- FOUCAULT, MICHEL: *Felügyelet és büntetés. A börtön története.* Bp., 1990. (Társadalomtudományi könyvtár)
- FÜGEDI ERIK: *Középkori rokonsági terminológiánk kérdéséhez.* Ethnográfia, 91. (1980) 361–371.
- FÜRTTENBACH, JOSEPH: *Architectura universalis. Das ist von Kriegs-, Statt- und Wasser Gebäwen.* Ulm, 1635.
- FÜRTTENBACH, JOSEPH: *Newes Itinerarium Italiae.* Ulm, 1626.
- GÁRDONYI ALBERT: *Középkori városaink erődjellegének kialakulása.* HK, 42. (1941) 1–21.
- GECSÉNYI LAJOS: *Bécs és a hódoltság kereskedelmi összeköttetései a 16. században.* Századok (= Sz), 129. (1995) 767–790.
- GECSÉNYI LAJOS: *Az Edlaspereg-ügy. A magyar kereskedők bécsi kapcsolatai a 16. század első felében.* TSz, 35. (1993) 279–295.
- GECSÉNYI LAJOS: *Győr 1526 után.* Arrabona. A Xantus János-Múzeum Évkönyve, 18. (1976) 195–222.
- GECSÉNYI LAJOS: *Katonák és polgárok a győri végyárban a XVI–XVII. században.* HK, 31. (1984) 664–686.
- GECSÉNYI LAJOS: *A 16–17. századi magyarországi városfejlődés kérdéséhez. (Az erődváros megjelenése).* Unger Mátyás Emlékkönyv. Szerk.: KOVACS PÉTER, E.–KALMÁR JÁNOS–MOLNAR LÁSZLÓ, V. Bp., 1991. 145–158.
- GEÖCZE ISTVÁN: *Hadi tanácskozások az 1577-ik évben.* HK, 7. (1894) 502–537., 647–673.
- GERŐ LÁSZLÓ: *Középkori vármaradványok mai magyar városképeinkben.* Sz, 98. (1964) 1053–1072.
- GRANASZTÓI GYÖRGY: *A városi fejlődés keretei a feudáliskori Magyarországon. (Kassa társadalma a XVI. század derekán).* Kézirat, 1975. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, Diss. 92.
- GRANASZTÓI GYÖRGY: *A vezetés szociológiája a középkorvégi Kassán. Perlekedő évszázadok.* Tanulmányok Für Lajos 60. születésnapjára. Szerk.: HORN ILDIKÓ. Bp., 1993. 124–146.
- GUIDONI, ENRICO–MARINO, ANGELA: *Storia dell'Urbanistica. Il Cinquecento.* Roma–Bari, 1982.
- HAIN GÁSPÁR: *Szepességi vagy lőcsei krónika. (Zipserische oder Leütschaverische Chronica vndt Zeitbeschreibung).* Kiadta: BAL JEROMOS–FÖRSTER JENŐ–KAUFFMANN AURÉL. Lőcse, 1910–1913.

- HALAGA, ONDREJ R.: „Dvojité Košice” a ich opevnenie, 1290–1990. Bratislava–Košice, 1990. (ugyanezt l.: Historický Časopis (= HČ). 37. (1989) 489–514.)
- HEINISCH, REINHARD RUDOLF: *Die Stadt als Festung im 17. Jahrhundert*. Die Städte Mitteleuropas im 17. und 18. Jahrhundert. Hrsg.: RAUSCH, WILHELM. Linz/Donau, 1981. 283–310.
- HELTAI GÁBOR: *A részegségnek és tobzódásnak veszedelmes voltáról való dialógus*. Heltai Gáspár és Bornemissza Péter művei. Szerk.: NEMESKÜRTY ISTVÁN. Bp., 1980. 7–65. (Magyar remek írók)
- HERZOG JÓZSEF: *Adatok a hazai építészet XVI. századi történetéhez*. Magyar Művészet, 3. (1927) 113–114.
- HÓMAN BALINT–SZEKFÜ GYULA: *Magyar történet*. 7. kiad. Bp., 1943. (A vonatkozó részeket SZEKFÜ GYULA írta.)
- ILLÉSY JÁNOS: *A komáromi naszádosok kiváltságlevele*. HK, 6. (1893)
- ILLÉSY JÁNOS: *Várvizsgálatok 1557–58-ban*. HK, 7. (1894) 57–95., 216–241.
- KAEUPER, RICHARD W.: *War, Justice, and Public Order. England and France in the later Middle Ages*. Oxford, 1988.
- KAPOSSY JÁNOS: *Művészettörténeti regeszták királyi határozatokból és rendeletekből*. Közléteszi: BÁNRÉVI GYÖRGY. Művészettörténeti Értesítő, 5. (1956) 47–53., 190–197., 318–330.
- KÁRFFY ÖDÖN: *Adatok Kassa történetéhez*. Történelmi Tár (= TT), 6. (1905) 463–468.
- KÁRFFY ÖDÖN: *Serédy György kassai kapitánynak adott utasítás*. TT, 2. (1901) 117–119.
- KATÓ SÁNDOR: *Idegen katonaság Magyarországon I. Ferdinánd uralkodása alatt 1540–1564-ig*. Győr, 1908.
- KEMÉNY LAJOS: *Magyarországi ágyú- és harangöntők*. Archeológiai Értesítő (= AE), 37. (1903) 216–220.
- KEMÉNY LAJOS: *Műtörténeti adatok Kassa multjából*. AE, 30. (1910) 347–350.
- KEMÉNY LAJOS: *Műtörténeti adatok Kassa város levéltárából*. AE, 30. (1910) 263–266.
- KEMÉNY LAJOS: *Reformáció Kassán*. Oklevéltárral. Kassa, 1891.
- KEMÉNY LAJOS: *Üveggyártás és fegyvergyártás a XVI. században*. AE, 26. (1906) 188–189.
- KEREKES GYÖRGY: *Bethlen Gábor fejedelem Kassán, 1619–1629*. Kassa, 1943.
- KEREKES GYÖRGY: *A kassai polgárok zaklatása a XVII. század közepén*. (Adalékok a magyar városfejlődés akadályaihoz). Bp., 1915. Különlenyomat az „Iparosok olvasótára” 21. (1915) 10. számból.
- KISS ISTVÁN, N.: *Die ökonomische und soziale Basis der Verteidigung gegen die Türken in Ungarn, 16–17. Jahrhundert*. Beiträge zur Geschichte der frühneuzeitlichen Garnisons- und Festungsstadt. (Referate und Ergebnisse der Diskussion eines Kolloquiums in Saarlouis vom 24.–27. 6. 1980.). Hrsg.: HERRMANN, HANS-WALTER–IRSIGLER, FRANZ. Saarbrücken, 1983. 173–198. (Veröffentlichungen der Kommission für Saarländische Landesgeschichte und Volksforschung, 13.)
- KISS ISTVÁN, N.: *Katonaparasztság. (Földesúri hadszervezet a Zrinyiek és a zágrábi püspökség birtokain – XVII. század)*. HK, 20. új. sor. (1973) 319–330.
- KISS ISTVÁN, N.: *Monumenta Zrinyiana. Pars Oeconomica*. 2. köt. Insula Muraköz. Bp., 1991.
- KISS ISTVÁN, N.: *Uradalmi gazdálkodás Sárospatakon és Tokajban a XVI. század második felében*. TSz, 3. (1960) 15–30.
- KOCKA, JÜRGEN: *Sozialgeschichte. (Begriff–Entwicklung–Probleme)*. 2. kiad. Göttingen, 1986.
- KOVÁCS JÓZSEF LÁSZLÓ: *Die Chronik des Marx Faut und Melchior Klein. Fauth Márk és Klein Menyhért krónikája (1526–1616)*. Sopron–Eisenstadt, 1995. (Sopron város történeti forrásai, C. sor. 1. köt.)
- KRCHO JÁNOS: *‘Standing Watch in Kassa’. City Walls and Watchtowers and their Phases of Construction*. Periodica Polytechnica Architecture, 36. (1992) 189–213.
- KUBINYI ANDRÁS: *A középkori magyarországi városhálózat hierarchikus térbeli rendje kérdéséhez*. Településtudományi Közlemények, 23. (1971) 58–78.

- KUBINYI ANDRÁS: *Plébánosválasztások és egyházközségi önkormányzat a középkori Magyarországon*. Aetas, 9. (1991) 2. sz. 26–46.
- KUBINYI ANDRÁS: *Polgári értelmiség és hivatalnokrétege Budán és Pesten a Hunyadi- és Jagellókorban*. LK, 39. (1968) 205–232.
- LADOMERSZKY PÁL: *Kassa gazdaságpolitikája a török hódoltság korában*. Szeged, 1943.
- LAVEDAN, PIERRE–HUGUENEY, JEANNE–HENRAT, PHILIPPE: *L'urbanisme à l'époque moderne (XVe–XVIIIe siècles)*. Genève, 1982. (Bibliothèque de la société française d'archéologie, 13.)
- LE GOFF, JACQUES: *Costruzione e distruzione della città murata. Un programma di riflessione e ricerca*. La città e la mura. Szerk.: LE GOFF, JACQUES–DE SETA, CESARE. Roma–Bari, 1989. 80–105.
- LE GOFF, JACQUES: *Les mentalités. Une histoire ambiguë*. Faire de l'histoire, 1–3. Szerk.: LE GOFF, JACQUES–NORA, PIERRE. Paris, 1974. 3. köt. 76–94.
- MAGGIOROTTI, LEONE ANDREA: *Gli architetti italiani in Ungheria e specialmente ad Agria*. Roma, 1930.
- MAGGIOROTTI, LEONE ANDREA: *A hadiépítészet Magyarország történetében*. HK, 36. (1935) 1–40.
- MAGGIOROTTI, LEONE ANDREA–BANFI, FLORIO: *Győr vára*. HK, 34. (1933) 1–45.
- Magyar Országgyűlési Emlékek (Monumenta Comititalia)*. Szerk.: FRANKÓI VILMOS–KÁROLYI ÁRPÁD. Bp., 1874–1917. (Magyar Történelmi Emlékek, Monumenta Hungariae Historica, III.)
- A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye. Corpus statutorum Hungariae municipalium*. KOLOSVÁRY SÁNDOR–ÓVÁRI KELEMEN. Bp., 1885–1904.
- Magyar Törvénytár, Corpus Juris Hungarici*. Szerk.: KOLOSVÁRY SÁNDOR–ÓVÁRI KELEMEN. Bp., 1899.
- MAGYARI ISTVÁN: *Az országokban való sok romlásoknak okairól és az azokból való megszabadulásnak jó módgyáról...* Szerk.: KATONA TAMÁS. Bp., 1979.
- MAROSI ENDRE: *Itáliai hadiépítések részvétele a magyar végvárrendszer kiépítésében 1541–1592 között*. HK, új sor. 21. (1974) 28–74.
- MILOBEDZKI, ADAM: *Les villes fortifiées en Pologne*. Beiträge zur Geschichte der frühneuzeitlichen Garnisons- und Festungsstadt. (Referate und Ergebnisse der Diskussion eines Kolloquiums in Saarlouis vom 24.–27. 6. 1980). Hrsg.: HERRMANN, HANS–WALTER–IRSIGLER, FRANZ. Saarbrücken, 1983. 41–47. (Veröffentlichungen der Kommission für Saarländische Landesgeschichte und Volksforschung, 13.)
- MUÑOZ, ALICIA CAMARA: *Città e difesa dei regni peninsulari nella Spagna imperiale (secoli XVI–XVII)*. La città e la mura. Szerk.: LE GOFF, JACQUES–DE SETA, CESARE. Roma–Bari, 1989. 80–105.
- NAGY LÁSZLÓ: *Adalékok Bethlen hadseregének erkölcsi arculatához*. HK, új sor. 12. (1965) 299–319.
- NAGY LÁSZLÓ: *„Álmodjunk harcot szegény magunknak...” (Végvári vitézek–szegénylegények 1699–1703 között)*. A végvárak és végváriak sorsa, 1699–1723. Szerk.: PETERCSÁK TIVADAR–PETŐ ERNŐ. Eger, 1991. 15–24. (Studia Agriensia, 11.)
- NAGY LÁSZLÓ: *A végvári dicsőség nyomában*. Bp., 1978.
- NEMESKÜRTY ISTVÁN: *Bornemisza Péter az ember és az író*. Bp., 1959. (Irodalomtörténeti könyvtár, 4.)
- NÉMETH ISTVÁN: *Kassa szabad királyi város archontológiája (1500–1600)*. Kézirat, 1995.
- NÉMETH ISTVÁN: *A kassai követek jelentése az 1572. évi február–áprilisi országgyűlésről*. Fons, 1. (1994) 31–51., 150–178.
- NÉMETH ISTVÁN: *Szabad királyi városok és nagybirtokosok konkurenciája. (A felső-magyarországi városszövetség és Mágóchy Gáspár)*. Sic itur ad Astra, 8. (1994) 1–2. sz. 5–37.
- NÉMETH ISTVÁN: *Végvárak, városok, hadseregszállítók. (A felső-magyarországi városszövetség és a védelmi rendszer, 1526–1593)*. Megjelenés alatt a Történelmi Szemlében.

- OBÁL BÉLA: *Az egyház és a városok a reformáció előtt. A városok szerepe a reformáció előkészítésében.* Eperjes, 1914.
- PACH ZS. PÁL: *Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a 15–17. században.* Bp., 1963.
- PATAKI VIDOR: *A XVI. századi várépítés Magyarországon.* A Bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyve, 1. (1931) 98–132.
- PÁLFFY GÉZA: *A főkapitányi hadiipari műhely kiépülése Kassán és nyersanyagellátó forrásai. Végvár és környezet.* Szerk.: PETERCSAK TIVADAR–PETŐ ERNŐ. Eger, 1995. 183–221. (Studia Agriensia, 15.)
- PÁLFFY GEZA: *Katonai igazságszolgáltatás a királyi Magyarországon a XVI–XVII. században.* Győr, 1995.
- PÁLFFY GÉZA: *Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16–17. században. (Minta egy készülő főkapitányi archontológiai és „életrajzi lexikonból”).* TSz, 39. (1997) 257–288.
- PÁLFFY GÉZA: *A magyarországi és délvidéki végvárrendszer 1576. és 1582. évi jegyzékei.* HK, 108. (1995) 114–185.
- PÁLFFY GÉZA: *A tiszántúli főkapitányság átszervezése a 16. század 70-es éveiben.* (Kézirat)
- PÁLFFY GÉZA: *A török elleni védelmi rendszer szervezetének története a kezdetektől a 18. század elejéig. (Vázlat egy készülő nagyobb összefoglaláshoz).* TSz, 38. (1996) 163–217.
- PÁLFFY GÉZA: *A török elleni végvárrendszer létszám- és zsoldösszeírásai a 16–17. századból.* (Kézirat)
- PÁLMÁNY BÉLA: *Köznemesek a szécsényi Forgách uradalomban, 1542–1848.* Tanulmányok Szabolcs-Szatmár megye múltjából, 5. (1982) 5–93.
- PÁLMÁNY BÉLA: *Végvárak Nógrád vármegyében a török kiűzése és az újratelepítés korszakában (1663–1703).* Évkönyv Nógrád Megye Múltjából, 12. (1986)
- PÁSZTOR JÓZSEF: *A szabad királyi városok szavazati joga.* Szeghalom, 1935.
- PAULINYI OSZKÁR: *Adatok Kassa rekatolizálásának történetéhez.* Bp., 1932. (Klny. a Magyar Protestáns egyháztörténeti adattár 14. évfolyamából)
- PERJÉS GÉZA: *Mezőgazdasági termelés, népesség, hadseregélelmezés és stratégia a 17. század második felében. (1650–1715).* Bp., 1963. (Értekezések a történeti tudományok köréből, 29.)
- RATH GYÖRGY: *Pilez Gáspár és ellenfelei. (Adalék a hazai kryptokávinizmus hitvitázó irodalmához).* Magyar Könyvszemle, új foly. 1. (1892–93) 28–85.
- RATH GYÖRGY: *Két kassai plébános a XVI. században.* Sz, 29. (1895) 26–41., 119–135., 227–238., 329–341., 441–457.
- Rendi társadalom — polgári társadalom, 3. Társadalmi konfliktusok. (Salgótarján, 1989. június 15–18.)* Szerk.: VARGA LASZLO. Á. Salgótarján, 1991. (Adatok, források és tanulmányok a Nógrád Megyei Levéltárból, 16.)
- RENSING, ELFRIEDE: *Georg Werner, Präsident der Zipser Kammer.* Bécsi Történeti Intézet Évkönyve, 3. (1933) 31–58.
- REVÉSZ IMRE: *Dévai Bíró Mátyás első magyar reformátor életrajza és irodalmi működése.* Bp., 1862.
- RUZSÁS LAJOS: *A dunántúli védelmi vonal és a paraszt-polgári fejlődés a XVII–XVIII. században.* Klny. a Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1967–1968.” c. kötetéből. Bp., 1968. 225–254.
- RUZSÁS LAJOS: *Az egri vár gazdálkodása a 16. században.* Pápa, 1939.
- SCHULEK TIBOR: *Bornemisza Péter, 1535–1584. A XVI. századi magyar művelődés és lelkiség történetéből.* Sopron–Bp.–Győr, 1939.
- SICKEN, BERNHARD: *Residenzstadt und Fortifikation. Politische, soziale und wirtschaftliche Probleme der barocken Neubefestigung Würzburgs.* Beiträge zur Geschichte der frühneuzeitlichen Garnisons- und Festungsstadt. (Referate und Ergebnisse der Diskussion eines Kolloquiums in Saarlouis vom 24.–27. 6. 1980). Hrsg.: HERRMANN, HANS-WALTER–IRSIGLER, FRANZ. Saarbrücken, 1983. 124–154. (Veröffentlichungen der Kommission für Saarländische Landesgeschichte und Volksforschung, 13.)

- SPERFOGEL, CONRADUS: *Contracti annales Scepusienses ab anno Christi MDXVI ad MDXXXVII.* közli: WAGNER KÁROLY: *Analecta Scepusii sacri et profani*, I–III. Bécs, 1773–1774., Pozsony–Kassa, 1778. 2. köt. 129–189.
- STOOB, HEINZ: *Die Stadtbefestigung. Vergleichende Überlegungen zur bürgerlichen Siedlungs- und Baugeschichte, besonders der Frühen Neuzeit.* Europäische Städte im Zeitalter des Barock. (Gestalt–Kultur–Sozialgefüge). Hrsg.: KRÜGER, KERSTEN. Köln, 1988. 25–54. (Städteforschung, A/28.)
- SZAKÁLY FERENC: *Gazdasági és társadalmi változások a török hódítás árnyékában.* Bp., 1994. (História Könyvtár. Előadások a történettudomány műhelyeiből, 5.)
- SZAKÁLY FERENC: *Mezőváros és reformáció. (Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez).* Bp., 1995. (Humanizmus és reformáció, 23.)
- SZAKÁLY FERENC: *A XVI. század.* Szeged története. Szerk.: KRISTÓ GYULA. Szeged, 1983.
- SZANTÓ IMRE: *A végvári rendszer kiépítése és fénykora Magyarországon, 1541–1593.* Bp., 1980.
- SZANTÓ IMRE: *A Zala vármegyei végvárak és mezővárosok lakosságának helyzete a XVII–XVIII. században.* HK. új sor. 31. (1984) 3–33.
- SZENTKLÁRAY JENŐ: *A dunai hajóhadak története.* Bp., 1885.
- SZERÉMI GYÖRGY: *Magyarország romlásáról.* Bp., 1979.
- SZILÁGYI SÁNDOR: *Levelek és acták Bethlen Gábor uralkodása történetéhez 1620–1629 közt.* TT, 1. (1886) 1–57., 209–249., 401–446., 609–678.
- SZILÁGYI SÁNDOR (I.-R.): *Révay Ferenc jelentése a magyarországi végvárak állapotáról 1588-ban.* TT, 7. (1894) 29–50.
- SZIMONIDESZ LAJOS: *Kassa és környéke vallásos helyzete az 1550-es években.* Egyháztörténet, 1. (1943) 161–188.
- SZÜCS JENŐ: *Das Städtewesen in Ungarn im 15–17. Jahrhundert.* La renaissance et la réformation en Pologne et en Hongrie. Bp., 1963. 97–164. (Studia Historica, 53.)
- SZÜCS JENŐ: *A szepesi kamarai levéltár, 1567–1813.* Bp., 1990. (Magyar Országos Levéltár kiadványai, I. Levéltári leltárak, 7.)
- TAKÁTS SÁNDOR: *Czeczey Lénárd kapitány.* Uő: *Régi magyar kapitányok és generálisok.* Bp., 1922. 11–42.
- TAKÁTS SÁNDOR: *Küzdelem a tánc és a muzsika ellen.* Uő: *A magyar múlt tarlójáról.* Bp., é. n.
- TAKÁTS SÁNDOR: *A magyar gyalogság megalakulása.* Bp., 1908.
- TAKÁTS SÁNDOR: *A török–magyar énekesek és muzsikások.* Uő: *Rajzok a török világból.* I. 416–438. Bp., 1915.
- TALLETT, FRANK: *War and society in early-modern Europe, 1495–1715.* London–New York, 1992.
- THALY KÁLMÁN: *Villongások elintézése a kassai polgárság és vitézljő rend között, 1560–1570.* TT, 1882. 368–370.
- TUTKÓ JÓZSEF: *Szabad királyi Kassa városának történelmi évkönyve.* Kassa, 1861.
- ÚJVÁRI ZSUZSANNA, J.: *Kassa polgárságának etnikai és politikai változásai a 16. század közepétől a 17. század első harmadáig.* A magyar polgári átalakulás kérdései. (Tanulmányok Szabad György 60. születésnapjára). Szerk.: DENES IVÁN ZOLTÁN–GERGELY ANDRÁS–PAJKOSSY GÁBOR. Bp., 1984. 9–36.
- ÚJVÁRY ZSUZSANNA, J.: *Kassa város társadalma a XVI. század közepétől a XVII. század második feléig.* Bölcsészdoktori értekezés, 1979. (ELTE BTK Történeti Könyvtár, Kézirat)
- VALENTINITSCH, HELFRIED: *Die innerösterreichischen Städte und die Türkenabwehr im 17. Jahrhundert.* Europäische Städte im Zeitalter des Barock. (Gestalt–Kultur–Sozialgefüge). Hrsg.: KRÜGER, KERSTEN. Köln, 1988. 169–194. (Städteforschung, A/28.)
- VARGA J. JÁNOS: *Szervitorok katonai szolgálata a XVI–XVII. századi dunántúli nagybirtokon.* Bp., 1981. (Értekezések a történettudományok köréből, új sor. 94.)
- VILLÁNYI SZANISZLÓ: *Győrvár és város helyrajza, erődtítése a XVI. és XVII. században.* Győr, 1882.

- WAGNER KÁROLY: *Analecta Scepusii sacri et profani*. Bécs, 1773–74; Pozsony–Kassa, 1778.
- WICK BÉLA: *Kassa története és műemlékei*. Kassa, 1941.
- ZAVADOVÁ, KATARÍNA: *Verný a pravý obraz slovenských miest a hradov ako ich znázornili rytci a ilustrátori v XVI., XVII. a XVIII. storočí*. Bratislava, 1974.
- ZIMÁNYI VERA: *Adatok a dunántúli hajdúk történetéhez*. Sz. 94. (1960) 286–302.
- ZIMMERMANN REZSŐ: *A nemességnek a városokba való költözése a XVI–XVII. században*. Nyíregyháza, 1904.
- ZOVÁNYI JENŐ: *A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig*. Bp., 1977. (Humanizmus és reformáció, 6.)
- ZOVÁNYI JENŐ: *A reformáció Magyarországon 1565-ig*. Bp., 1921.
- ZUCKER, PAUL: *Fürsttenbach, Joseph*. Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler. Leipzig, 1916. Bd. 12. 604–605.